ItK

1362
József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszékek
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2—6.

1

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1984

A TARTALOMBÓL

Dávidházi Péter: Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében

Bécsy Tamás: Lukács György drámaelméletei

*

Penke Olga: Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása

Szemle

Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei *(Lázs Sándor)*

Johannes Sambucus: Emblemata *(Téglásy Imre)*

Arany János leveleskönyve *(Korompay H. János)*

Dorothea Sasu-Zimmermann: Petőfi în literatura română (1849—1973) *(Erdélyi K. Mihály)*

Varga József: Ady és műve *(Ferenczi László)*

Eötvös-füzetek *(Horváth Iván)*

*

Kozocsa Sándor nyolcvanéves *(Vargha Kálmán)*

Nagy Miklós hatvanéves *(Németh G. Béla)*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszékek
Könyvtára
Szeged, Egyetem u. 2—6.
6722

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1984. LXXXVIII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Biró Ferenc
főszerkesztő

Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

Dávidházi Péter: Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében 1
Bécsy Tamás: Lukács György drámaelméletei 22

Kisebb közlemények

Sarbak Gábor: Gyöngyösi Gergely biográfiájához 44
Horváth Károly: Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez 52
Korompay Bertalan: „Aranyálom" — Arany álma 57
Lőrinczy Huba: Élmény és parafrázis (Ambrus Zoltán: *Ninive pusztulása)* 64
Véber Károly: Tóth Árpád névtelen írásai Az Est hármaskönyvében 71

Vita

Vadai István: Számítógép a verstan szolgálatában 74
Kőszeghy Péter: XVI. századi magyar versek textológiai problémáiról 86

Műhely

Penke Olga: Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása 90

Szemle

Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei *(Lázs Sándor)* 109
Johannes Sambucus: Emblemata *(Téglásy Imre)* 115
Arany János leveleskönyve *(Korompay H. János)* 118
Dorothea Sasu-Zimmermann: Petőfi în literatura română (1849—1973) *(Erdélyi K. Mihály)* 121
Varga József: Ady és műve *(Ferenczi László)* 122
Eötvös-füzetek *(Horváth Iván)* 124

Krónika

Kozocsa Sándor nyolcvanéves *(Vargha Kálmán)* 127
Nagy Miklós hatvanéves *(Németh G. Béla)* 128
Horváth Károly „Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez" című előadásának vitája 128
Intézeti hírek *(1983. január 1. — december 31.)* 131
A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibiográfiája 1983. *(Összeállította: B. Hajtó Zsófia)* 133

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménesi út 11—13.
1118

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

V. bk

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

BÍRÓ FERENC (főszerkesztő), KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), DÁVIDHÁZI PÉTER, HORVÁTH IVÁN, KISS FERENC, KULCSÁR PÉTER, TARNAI ANDOR, TVERDOTA GYÖRGY, VERES ANDRÁS

1984. LXXXVIII. ÉVFOLYAM

1985

AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA, BUDAPEST

A LXXXVIII. évfolyam munkatársai

Bakonyi (Kovács) István (Székesfehérvár)
Balogh Ernő (Budapest)
Bécsy Tamás (Pécs)
Bíró Ferenc (Budapest)
Boronkai Iván (Budapest)
Borsa Gedeon (Budapest)
Borzsák István (Budapest)
V. Busa Margit (Budapest)
F. Csanak Dóra (Budapest)
Dávidházi Péter (Budapest)
Erdélyi K. Mihály (Budapest)
Ferenczi László (Budapest)
Fried István (Budapest)
Friedrich Judit (Budapest)
Gömöri György (Cambridge)
B. Hajtó Zsófia (Budapest)
Hopp Lajos (Budapest)
Horváth Iván (Budapest)
Horváth Károly (Budapest)
Imre László (Debrecen)
Imre Mihály (Hódmezővásárhely)
Jankovics József (Budapest)
Kálmán C. György (Budapest)
Kazinczy Andrea (Budapest)
Kerényi Ferenc (Budapest)
Kilián István (Budapest)
Király Erzsébet (Budapest)
Király István (Budapest)
Kiss Ferenc (Budapest)
Korompay Bertalan (Budapest)
Korompay H. János (Budapest)
Kőszeghy Péter (Budapest)
Kulcsár Péter (Budapest)
Ladányi Sándor (Budapest)
László Hermina (Dobrovnik)
Lázs Sándor (Budakeszi)
Lebár Mária (Lendava)
Lengyel András (Szeged)
Lengyel Béla (Budapest)
Lichtmann Tamás (Budapest)
Lőrinczy Huba (Szombathely)
Lukácsy Sándor (Budapest)
Madácsy Piroska (Szeged)
Margócsy István (Budapest)
Melczer Tibor (Budapest)
Mikó Krisztina (Budapest)
Monostori Imre (Tatabánya)
P. Müller Péter (Pécs)
Nagy Imre (Pécs)
Nagy Miklós (Budapest)
Nemeskürty Harriet (Budapest)
Nemeskürty István (Budapest)
Németh G. Béla (Budapest)
Németh S. Katalin (Budapest)
Pál József (Gyömrő)
Pálfi Ágnes (Budapest)
Penke Olga (Szeged)
Péter László (Szeged)
Péterffy Ida (Budapest)
Pirnát Antal (Budapest)
Pomázi Gyöngyi (Budapest)
Pomogáts Béla (Budapest)
Reisinger János (Budapest)
Rónay László (Budapest)
Sándor László (Budapest)
Sarbak Gábor (Budapest)
Standeisky Éva (Budapest)
Szabó András (Budapest)
Szántó Gábor András (Budapest)
Székely Júlia Anna (Budapest)
Sziklay László (Budapest)
Szili József (Budapest)
Takács Ferenc (Budapest)
Tamás Attila (Debrecen)
Tarnai Andor (Budapest)
Tasi József (Budapest)

Taxner-Tóth Ernő (Budapest)
Téglásy Imre (Budapest)
Tidrenczel Sándor (Debrecen)
Turcsány Péter (Budapest)
Tverdota György (Budapest)
Vadai István (Kondoros)
Vadász Géza (Székesfehérvár)
Varga Imre (Budapest)
Vargha Kálmán (Budapest)
Véber Károly (Budapest)
Vezér Erzsébet (Budapest)
Vörös Károly (Budapest)
Wéber Antal (Budapest)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

Bécsy Tamás: Lukács György drámaelméletei 22
Bíró Ferenc: Nemzet, nyelv, irodalom (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához) 558
Dávidházi Péter: Ismeretelmélet és kritika Erdélyi János gondolatrendszerében 1
Fried István: Az „érzékeny" Kazinczy Ferenc 150
Imre Mihály: Egy rímtoposz históriája (nép – szép – kép – ép . . . tép) 399
Kálmán C. György: Az Akadémia irodalmi pályázatairól (1857–1867) 440
Király Erzsébet: Poétikai fogalmak Zrínyi „Syrena"-kötetének előszavában 277
Király István: Individuumközpontú világkép – társadalomközpontú világkép (Az Ady-revíziós vita) 578
Margócsy István: Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében 291
Melczer Tibor: Babits Mihály „iskolai füzete" 172
Pirnát Antal: Fabula és história 137
Szabó András: Egri Lukács „megtérése" (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574) 543
Szili József: A műalkotás belső világa (Az antropomorfizáló visszatükrözés dinamikus struktúrája *Az esztétikum sajátosságá*ban) 309
Taxner-Tóth Ernő: Széphalom és Pest (Kazinczy és az induló Tudományos Gyűjtemény) 427
Tverdota György: József Attila névszemlélete 607
Vargha Kálmán: Egy modern kísértetlátó (Cholnoky Viktor) 163

Kisebb közlemények

Boronkai Iván: Ubi asini exonerantur 630
Gömöri György: Mezőlaki János, „exul Hungarus" 636
Horváth Károly: Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez 52
Kazinczy Andrea: Adalékok Zrínyi Balassi- és Rimay-ismeretéhez 635
Korompay Bertalan: „Aranyálom" – Arany álma 57
Lengyel András: A Szép Szó szegedi kapcsolatainak történetéből 327
Lőrinczy Huba: Élmény és parafrázis (Ambrus Zoltán: *Ninive pusztulása*) 64
Lőrinczy Huba: A kulcsregény határán (Kiről mintázódott a *Mária évei* című Kaffka-mű íróhőse?) 642
Madácsy Piroska: Madách Imre és Bérczy Károly 204
Nemeskürty Harriet: Egy erazmista dialógus Zrínyi Miklósról és Magyarországról 1664-ből 321
Nemeskürty István: Értekező prózánk Ozoray és Veresmarty között 631
Németh S. Katalin: Bethlen Kata *Önéletírása* és XVIII. századi halotti beszédek 195
Péterffy Ida: Horváth Ádám és Andrád Sámuel 198
Sarbak Gábor: Gyöngyösi Gergely biográfiájához 44
Varga Imre: Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről 192
Véber Károly: Tóth Árpád névtelen írásai Az Est hármaskönyvében 71

Vita

Kőszeghy Péter: XVI. századi magyar versek textológiai problémáiról 86
Vadai István: Számítógép a verstan szolgálatában 74

Műhely

Dávidházi Péter: Kritikatörténet és filológia 499
Nagy Miklós: Jósika regényei 1850 után 666
Pálfi Ágnes–Turcsány Péter: Arany Toldija és a magyar verselés története 361
Penke Olga: Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása 90
Péter László: Balázs Béla naplója 229
Standeisky Éva: Kassák Annája 676
Vadász Géza: A Benyák-ügy 649

Adattár

Borsa Gedeon: Adalékok a „Tükör" című asszonycsúfoló vershez 470
V. Busa Margit: Kazinczy Ferenc három levele 213
F. Csanak Dóra: Péczeli József elveszettnek hitt előszava Voltaire Zaïre-fordításához 339
Jankovics József: Rimay János ismeretlen levele Révay Péterhez 337
Kilián István: Magyar nyelvű betlehemes játék a XVII. század első feléből 695
Ladányi Sándor: Aranka György levele Zilai Sámuelhez (1789) 724
László Hermina–Lebár Mária: Zrínyi Miklós horvát nyelvű levele Gersei Pethő Jánoshoz 722
Lengyel Béla: Szemenyei Tót György zsoltárfordítása a grazi Egyetemi Könyvtárban 210
Lukácsy Sándor: Kölcsey ismeretlen folyamodványa 350
Monostori Imre: Egy elfelejtett Németh László-interjú margójára 727
Reisinger János: Batsányi János ismeretlen verskéziratai 480
Rónay László: Sik Sándor egyetemi előadása a millennium utáni magyar költészetről 217
Sándor László: Gaál Gábor szerkesztői elgondolásai egy levelezés tükrében 221
Téglásy Imre: Sztárai Mihály padovai kézirata, a „Hystoria eliberationis . . . Francisci Perennii" 458
Tidrenczel Sándor: A Szabolcs Vármegyei Bessenyei György Művelődési Kör levelestára 351

Szemle

Bata Imre: Weöres Sándor közelében *(Bakonyi (Kovács) István)* 376
Ady Endre levelei *(Vezér Erzsébet)* 518
Arany János leveleskönyve *(Korompay H. János)* 118
Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei *(Lázs Sándor)* 109
Beszélgetések Pilinszky Jánossal *(Rónay László)* 752
Birnbaum, Marianna D.: Miklós Radnóti *(Takács Ferenc)* 749
Botka Ferenc: Jelszótól a világképig *(Szántó Gábor András)* 255
Botka Ferenc–Vargha Kálmán: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945. *(Lichtmann Tamás)* 530
F. Csanak Dóra: Két korszak határán *(Ferenczi László)* 741
Csatkai Endre: Kazinczy és a képzőművészetek *(Fried István)* 745
Cserépfalvi Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései *(Mikó Krisztina)* 378
Eötvös-füzetek *(Horváth Iván)* 124
Eredmények és problémák a színháztörténetírásban *(Kerényi Ferenc)* 524
Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis *(Borzsák István)* 535
Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból *(Sarbak Gábor)* 382

Horváth Árpád: Modernség és tradíció *(P. Müller Péter)* 258
Kántor Lajos: A hiány értelmezése (József Attila Erdélyben) *(Tasi József)* 533
Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában *(Hopp Lajos)* 743
Könyvek a romániai magyar irodalomról *(Pomogáts Béla)* 243
Magyar Shakespeare-tükör *(Friedrich Judit)* 756
Martinkó András: Értjük, vagy félreértjük a költő szavát? *(Nagy Miklós)* 257
Németh G. Béla: Hét kísérlet a kései József Attiláról *(Tamás Attila)* 253
Pándi Pál: Petőfi (A költő útja 1844 végéig) *(Balogh Ernő)* 737
Poszler György: Kétségektől a lehetőségekig *(P Müller Péter)* 527
Régi magyarországi nyomtatványok I–II. *(Kulcsár Péter)* 733
Johannes Sambucus: Emblemata *(Téglásy Imre)* 115
Sasu-Zimmermann, Dorothea: Petőfi in literatura română (1849–1973) *(Erdélyi K. Mihály)* 121
Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmából *(Imre László)* 374
Temesvári Pelbárt válogatott írásai *(Pomázi Gyöngyi)* 260
Varga József: Ady és műve *(Ferenczi László)* 122
Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei *(Kulcsár Péter)* 250
Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo *(Pál József)* 372

*

A pápai kollégium története *(Vörös Károly)* 387 – Babits Mihály száz esztendeje *(Reisinger János)* 393 – Csányi László: Vörösmarty szerelmei *(Nagy Imre)* 391 – Kölcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal *(Lukácsy Sándor)* 389 – Antal Mádl: Auf Lenaus Spuren *(Wéber Antal)* 392 – Oroszné Deák Judit: Bessenyei György pedagógiai gondolatai *(F. Csanak Dóra)* 389 – Szalai Anna: Csereforgalom *(Pomogáts Béla)* 394 – Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben *(Fried István)* 390

Krónika

A magyar reneszánsz udvari kultúra (Összefoglalta: *Székely Júlia Anna*) 539
A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája 1983. (Összeállította: *B. Hajtó Zsófia*) 133
A XVIII. század magyar irodalmi kultúrájának kutatása *(Hopp Lajos)* 265
Horváth Károly „Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez" című előadásának vitája 128
Intézeti hírek (1983. január 1–december 31.) 131
Oltványi Ambrus jutalomdíj 540

*

Keresztury Dezső nyolcvanéves *(Németh G. Béla)* 759
Kozocsa Sándor nyolcvanéves *(Vargha Kálmán)* 127
Nagy Miklós hatvanéves *(Németh G. Béla)* 128
Rába György hatvanéves *(Kiss Ferenc)* 397
Schulek Tibor nyolcvanéves *(Nemeskürty István)* 396
Vajda György Mihály hetvenéves *(Fried István)* 396

Nekrológok

Csuka Zoltán (1901–1984) *(Sziklay László)* 538
Mátrai László (1910–1984) *(Tarnai Andor)* 263
Mezey László (1918–1984) *(Borzsák István)* 264

1362

NÉVMUTATÓ

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszékek
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2–6.

Abádi Benedek 253
Abaelardus, Petrus 366
Abafáy Gusztáv 533
Abafi Lajos 214
Abercrombie, Lascelles 181
Abrams, M. H. 55, 506–507
Ábrányi Emil 218
Aczél Benő 582
Ács Pál 460, 539
Ádám Rázmán Péter 638
Ádámné Révész Gabriella 268
Adelung, Johann 521
Adorno, Theodor W. 529, 578
Ady Endre 74–75, 122–124, 164, 217–220, 235–236, 238–239, 353, 359–360, 366, 368, 376, 393–394, 451, 518–520, 531–532, 578–607, 612, 644, 674, 729, 750
Ady Lajos 351–352, 359–360
Ady Lőrinc 519
Ágai Adolf 500
Agárdi Péter 328, 415
Aiszóposz 460–461
Ajtai Abód Mihály 196
Alaghy János 546, 548–549
Alanus ab Insulis 384
Alberti, Leon Battista 117
Alciati, Andrea 116, 192
Alembert, Jean Le Rond d' 95, 572
Alexa Károly 374
Alexander Bernát 234, 756
Alexandra Paulovna 423
Alexandriai Szent Katalin 408
Alexovits Vazul 303
Alfieri, Vittorio 40
Allderidge, Patricia 639
Allestree, Richard 637
Almásy Ignác 214
Alszeghy Zsoltné 272
Altricher Ferenc 13
Alvinci György 632
Amade Antal 419
Amade László 275, 303, 418, 421–422
Ambrus Katalin 539
Ambrus perjel 47
Ambrus, Szent 137, 261
Ambrus Zoltán 64–71, 375
Amesius, Vilhelmus 636
Anaximandrosz 302
Andrád Sámuel 198–200, 202–203, 303
Andrássy Antal 652
Andreas Joannes 384
Andrić, Ivo 538
Andriţoiu, Alexandru 122
Aneau, Barthélemy 116
Angelotti Mária 241
Angerianus, Hieronymus 88
Angyal Dávid 389, 440
Angyal Endre 539
D'Annunzio, Gabriele 123
Anonymus 113, 293
Anzelm, Szent 383
Ányos Pál 303–304, 420, 428, 433, 559–560, 570
Apáczai Csere János 243–244, 295, 304
I. Apafi Mihály 299, 324, 667
Apponyi Albert 644
Áprily Lajos 250, 355–357
Aquinói Szent Tamás 185, 261
Aragon, Louis 379
Aranka György 159, 275, 303, 421, 488, 572, 724–727
Arany János 3–5, 19, 57–64, 80–81, 118–120, 125–126, 128, 217–218, 229, 235, 257, 278, 281, 286, 361–371, 375, 404, 427, 440–442, 444, 446–447, 450, 455–456, 500, 502, 506, 508, 512–513, 515–516, 584, 618, 670, 750, 757–759
Arany László 204, 500, 588
Arany Tamás 550–551
Arató György 125
Argenson, Marc-Pierre comte d' 92
Ariosto, Ludovico 26, 277, 281, 285, 341

Arisztotelész 3, 147, 261, 279, 281–286, 288–289, 302
Arius 697
Arkhimédész 341
Árpád 621–622, 626
Árva Vince 382, 386
Árvai Mihály 298, 302, 304, 307
Asbóth János 500, 513, 515
Ascher Oszkár 183, 394
Ashton 129
Assisi Szent Ferenc 754
Aszalay János 158, 748
Asztalos István 245
Athanáz, Szent 114
Attila 106, 341, 607, 618–619
Audra abbé 92
Augustinus Aurelius (Szent Ágoston) 49, 114, 126, 177, 220, 261, 386
Ayer, A. J. 13–14
Azertis, Lorenzo → Orbók Lóránt

Babits Mihály 1, 72, 134, 172–191, 220–221, 235, 239, 259, 364–365, 393–394, 397–398, 518, 533–534, 578–583, 586–588, 592, 594–596, 603, 648, 730, 750, 757–758
Bach, Alexander 666
Bach, Johann Sebastian 752
Bacon, Francis 294, 296, 341
Baggioni, Daniel 563
Baif, Jean Antoine de 26
Baján Ferenc 655–656, 662
Bajkó Mátyás 275
Bajor Andor 249
Bajza József 206, 433, 435–438, 501–502, 504–505, 510, 757
Bakfark Bálint 299
Bakó Endre 358
Bakócz Tamás 48
Bakonyi (Kovács) István 378
Baksai Takács (Textor) György 402, 412–413
Balassi Bálint 46, 86–89, 117, 134, 143, 145, 220, 251, 253. 257, 293, 295, 301, 396, 406–407, 425, 472, 633, 635–636, 735
Balassi Menyhért 211
Balázs Béla 24, 28, 224, 229–242, 644
Balázs Ervin 237–238
H. Balázs Éva 155, 158, 268, 430, 568, 570, 748
Balázs Hilda 237
Balázs Mihály 133, 539, 545
Bălcescu, Nicolae 121
V. Bálint Éva 754
Bálint György 187, 330, 381–382, 589, 596
Bálint Sándor 217, 232, 697
Balkányi Kálmán 340
Balla Sándor 327
Ballagi Mór 14
Balogh Edgár 222–224, 226–228, 243, 245–247, 249–250, 328, 533, 592–594
Balogh Ernő 740
Balògh Károly 209
Balotă, Nicolae 122, 243, 249–250
Balzac, Honoré de 263, 672
Bán Imre 268, 283, 399, 746
Banciu, Axente 122
Bánffy Gergely 49
Bánffy Miklós 233
Bánfi Florio 46, 51–52
Bánfihunyadi János 636
Banner János 238
Bara Margit 249
Baranyai Decsi János 145, 147–148
Baranyi Imre 205–206
Baráth Ferenc 585
Barberi, F. 51
Barcsay Ábrahám 300, 303, 420, 488, 559–560, 564, 568–570, 749
Barcsay Jenő 249
Bárdosy János 216
Bargagli, Scipione 116
Barina (Kuthen) Vendel 4
Barkóczy Ferenc 558
Báróczi Sándor 300–301, 303, 427, 480, 570, 741
Baronin, Sibille 271
Baros Gyula 213, 473
Baróti Dezső 161, 217, 268, 328, 332, 335
Baróti Szabó Dávid 128–130, 367, 371, 420, 424–425, 427, 481, 516, 570, 725–726, 741
Barras, Paul 482
Barrow, Thomas 637
Bart István 318
Barta Gábor 539
Barta János 394
Barta Sándor 256
Bártfay László 368
Bartha Lászlóné 274
Bartha Miklós 594
Bartholomaeides János László 548
Bartók Béla 72, 232, 236, 239, 241–242, 366, 369–371, 531, 587
Bartók Lajos 218
Basch Lóránt 172–173, 175, 177, 180, 182, 394
Basilius István 544–545, 552, 634
Bata Imre 376–378
Bata, Thomas 222
Báthory Erzsébet 644
Báthory Gábor 299
Báthory István (fejedelem) 299

Báthory László 385
Báthory Zsigmond 539
Báthory Zsófia 638
Batizi András 184, 408
Batsányi János 101, 157, 292–293, 300–301, 303, 418, 420, 435, 480–498, 565, 570, 572, 743
Batteux abbé 92
Batthyány Alajos 303, 569
Batthyány Lajos 390
Baudelaire, Charles 72, 580, 587, 602
Bauer Aranka 239, 241
Bauer Simonné Lévy Jenny 237, 241
Baumberg, Florian 481
Baumberg Gabriella 481
Baumgarten, Alexander Gottlieb 105
Bebek György 552
Beck, Karl 393
Bécsy Tamás 22
Beda Venerabilis 535
Bedarida, H. 94
Bedő Ferenc 652
Beer-Hofmann, Richard 26
Behamb, Ferdinand 306
Bél Mátyás 58, 275, 297, 305
IV. Béla 383, 667
Béládi Miklós 131, 133–134, 530, 532
Belia György 173–174, 182–183, 518–520
Bellori, Giovanni Pietro 372
Belnay György Alajos 298–299, 301–303
Belohorszky Ferenc 353, 355–358, 360
Bem József 235
Benczúr József 303
Benda, Julien 588
Benda Kálmán 154, 159, 267–268, 271, 275, 417, 422, 539, 567, 657, 666
Bene Ede 267
Benedek perjel 47
Benedek Marcell 648
Benedek Nándor 278
Benger Miklós 45–47
Beni, Paolo 278–282, 284, 286
Beniczky Péter 301, 341
Beniuc, Mihai 122
Benjamin, Walter 529, 597
Benkő József 295, 298, 300, 302–305
Benkő Loránd 109–115, 521–524
Benyák Bernát 303, 649–666
Benyovszky Móric 303
Beolco, Angelo 26
Beöthy Zsolt 355–356, 507, 513, 516–517, 520
Berczeli A. Károly 327
Bérczy János 204
Bérczy Károly 204–209, 672
Bercsényi Miklós 423–424, 670–671
Berecz Sándor 89
Berei Farkas András 423
Berges, W. 461
Bergson, Henri Louis 186, 220, 398
Bernetti, Giuseppe 631
Bernouilli, Daniel 742
Bertalan István 334–335
Bertalanffi Pál 303
Berthier, Alexandre 93
Bertolotti, A. 51
Berzeviczy Albert 355, 587
Berzeviczy Gergely 155, 157–158, 214–215, 300, 430, 522, 569, 748
Berzeviczy Gergelyné 213
Berzeviczy Sándor 214
Berzeviczy Sándorné Stansics Horváth Borb. 214
Berzeviczy Teréz 215
Berzsenyi Dániel 257–258, 370, 420, 424–425, 427–428, 433, 435, 438, 499, 501, 503, 508–509, 515, 522, 532, 563, 584, 751
Bessenyei György 101–102, 107–108, 133, 267–268, 273–275, 292–293, 300, 302–304, 366, 389, 420, 427, 522–523, 559–566, 570, 572, 574–575, 650, 741, 743
Bessenyei Sándor 52
Bethlen Gábor 324, 410, 540, 667
Bethlen Imre 198
Bethlen István 359, 624
Bethlen Kata 195–198, 295
Bethlen Mihály 639
Bethlen Miklós 124, 396, 516, 668
Bethlen Péter 636
Bethlen Sámuel 198
Bèze, Theodore de 547, 549, 553
Bezerédy Imre 424
Bielski, Szymon 745
Birken, Sigmund von 322
Birnbaum, Marianna D. 749–752
Bíró Ferenc 133, 161, 268, 273–276, 339, 349, 558, 563, 741
Bíró Lajos 123, 519, 579
Bíró Lajosné Vészi Jolán 519
Bischoff, B. 110
Bisticci, Vespasiano da 631
Bisztray Gyula 5
Bitskey István 195, 410, 539–540, 733
Blado, Antonio 51
Blake, William 55
Blandrata, Giorgio 545, 547, 551, 556
Blau Lajosné 519
Bloch, Ernst 246
Bobrovszky Ida 540

Bocskai István 399, 539, 667, 696
Bod Péter 260, 275, 292, 294, 297, 301–305, 307
Bodnár György 131, 133
Bodolay Géza 387–388
Bódog (Bodogh) Miklós 46
Bodor Pál 243, 246–249
Bodri Katalin 659
Boethius, Anicius Manlius Severinus 146–147, 261
Bogáti Fazakas Miklós 89, 480, 632
Bogdány Jakab 639
Bogyay Tamás 271
Boiardo, Matteo Maria 277, 281
Boileau, Despreaux Nicolas 431, 522
Bojtár Endre 133, 407
Bóka László 532, 534
Bolyai Farkas 749
Bona Gábor 390–391
Bóna György 116
Boncza Berta 519–520, 598
Boncza Miklós 520
Bonefili, Petrus 46
Bónis Ferenc 399, 401, 411–414
Bónis György 337
Bonnefoy, Yves 755
Bonnet, Charles 345
Bonno, G. 93
Bononiensis, Hugo 113
Bonyhai Gábor 132, 315, 407
Borbáth Ottilia 249
Borbély Miklós 359
Borbély Orbán 554
Boreczky Beatrix 275
Bori Imre 678
Bornemisza Gergely 544, 554–556
Bornemisza Péter 88, 293, 396, 632–633, 696
Borók Imre 274
Boronkai Iván 631
Boros József 665
Borosnyai Nagy Zsigmond 198
Borsa Gedeon 51, 133, 460, 470, 733–734
Borsody Lajos 358
Borzsák István 264, 537
Bosnyák Erzsébet 214
Bossuet, Jacques Bénigne 96
Botár André 249
Botka Ferenc 255–257, 530–532
Botta István 546
Boulainvillier 92
Bowra, Sir Cecil Maurice 125
Bölöni György 518, 578, 582–583, 586
Bölöni Györgyné 121
Börcsök Erzsébet 358
Branca, Vittore 268
Brassai Samu 667, 676
Braun József 652–653
Bresztovszky Ernő 394
Bretter György 243
Breznyik János 549
Brisits Frigyes 260
Brodarics István 667
Bródy Sándor 375
Brogyányi Kálmán 222
Bromberger, Christian 625, 627
Brunetière, Ferdinánd 64, 123, 125
Bruno, Giordano 633
Brüll Adél 520
Brüll Erzsébet 520
Buchholtz György 192–194
Bucholtz, F. 458–459
Buck, August 115–118
Buczy Emil 523
Budai Ézsaiás 296–297
Buday György 327–336
Buday Margit 327
Buffon, Georges Louis Leclerc de 93
Bulcsu Károly 4
Bulgakov, Valentyin Fjodorovics 257
Bulwer-Lytton, Edward George 163
Bunyan, John 303
Bunyitai Vince 459
Burman 637
V. Busa Margit 213, 272
Büchner, Georg 34, 36
Büdöskuti Zsigmond 652
Bürger, Gottfried August 508
Byron, Geroge Gordon 53, 56, 59, 129, 507, 512

Caesar, Caius Julius 145
Calvin, Jean 548
Camerarius, Joachim 118
Camões, Luis de 281
Camus, Albert 250
Cannabich 658
Capaccio, Giulio Cesare 116
Capella, Martianus 147
Capucci, Martino 279
Caraffa, Anton 671
Carducci, Giosuè 123
Carei, Costa 122
Caretti, Lanfranco 285
Carlyle, Thomas 581
Carnap, Rudolf 13–14
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 147
Cassirer, Ernst 91, 611, 613, 620, 622, 625
Castelvetro, Lodovico 278, 280
Castrensis Lőrinc 545–546

Cato Censorius, Marcus Porcius 559
Cazacu, Matei 485
Ceglédi Ferenc 553
Celan, Paul 751, 755
Cendras, Blaise 132
Ceschi, Carlo 47
Ceva, Tommaso 130
Chabod, F. 563
Chardin, Teilhard de 754
Chaunu, P. 91
Chénier, Marie-Joseph 95
Chérel, Albert 90
Chesterton, Gilbert Keith 334
Chinezu, Ion 249
Cholnoky László 164–165, 170
Cholnoky Viktor 163–171, 757
Christiani, Wilheim Ernst 102–103, 107
Cicero, Marcus Tullius 131, 148, 346, 367, 460–461, 522
Cirill, Szent 137
Claudel, Paul 754
Claudius, Matthias 369
Clementis, Vladimir 225–226
Comenius, Johannes Amos 637, 696
Condé, Louis II. de Bourbon 96
Condillac, Étienne Bonnart de 95
Conring, H. 306
Contarini, Francesco 458–460, 463
Corneille, Pierre 107, 341, 601
Cornides Dániel 275, 295, 299, 303
Corrozet, Gilles 116
Corso, Gregory 755
Corvin János 667
Coşbuc, George 121
Crammer, Thomas 460
Crébillon, Prosper 341
Crnjanski, Miloš 538
Croce, Benedetto 123
Cromwell, Oliver 99, 454
Crouy-Chanel Katalin 481
Curtius, Ernst Robert 196
Czastoryski Jenő 382
Czinke Ferenc 435
Cziráky Imre 358
Czirjék Mihály 303
Czobor Mihály 279, 408–409
Czombó Mózes 698
Czuczor Gergely 131, 460
Czvittinger Dávid 292, 298–299, 304, 306–307, 744

Csabai Mátyás 544
Csák Borbála 88
Csáky Mihály 555
Csanád Béla 382
Csanádi Adalbert 383
Csanádi Imre 546, 548–549, 554
F. Csanak Dóra 240, 274, 339–340, 389, 741–743
Csanda Sándor 228
Csankó Katalin 660
Csányi László 391–392
Csaplár Benedek 294
Csaplár Ferenc 327–328, 336
Császár Elemér 101–102, 127, 292, 499, 523, 698, 745
Csatári József 419
Csáth Géza 164
Csathó Kálmán 532
Csatkai Endre 745–749
Csehov, Anton Pavlovics 123
Csengery Antal 59, 442–444, 450, 503, 514
Csengery János 747
Cserei Mihály 667–668
Cserépfalvi Imre 329–330, 333, 378–382, 610, 612
Cserna Andor 72
Csernovics Péter 391
Csetri Lajos 268, 274, 297, 501–502, 517, 521, 523
Csider Szabó Pál 344
Csillag Ilona 443, 524
Csiszár Béla 68
Csokonai Vitéz Mihály 160–161, 266, 268, 273, 293, 303, 365–366, 370, 373, 397, 420, 423, 427–428, 434, 499, 508, 522, 563, 565, 572, 576
Csonka Ferenc 382
Csontváry Kosztka Tivadar 377
Csorba Zoltán 102
Csuka Zoltán 351–352, 357–358, 538
Csúri Károly 678
Csurka István 249
Csűrös Miklós 374
Csüry Bálint 363

Dalmady Győző 218
Damaszkuszi János, Szent 261
Dán Róbert 133, 631–632, 634
Dante Alighieri 53, 126, 302, 516, 582
Darholcz Kristóf 337
Darvas József 245
Darvas Róbert 618
Darwin, Charles Robert 38
Dauzat, Albert 563, 610 612, 616, 625, 627–628
Dávid Ferenc 133, 544–545, 551–553, 555–556, 634, 736

Dávid Gyula 351
Dávidházi Péter 1, 499
Dayka Gábor 215–216, 366, 420, 428, 434, 570
Dayka Gáborné Reich Zsuzsanna 216
Deák Ferenc 1
Deák Gábor 102
Deák István 674
Debreceni Ember Pál 547–550
Decsi Gáspár 631–634
Decsy Sámuel 563–565, 570, 572–573
Dégh Linda 328
Degré Alajos 673
Delille, Jacques 373
Deling 655, 658
De Mauro, Tullio 563
Demény János 242
Démoszthenész 346
Dénes Zsófia 519, 532, 579
Dengel, Ignaz Philipp 553
Dengelegi Bíró Kázmér 696
Dengelegi Bíró Péter 696
Derham, William 295
Derkovits Gyula 621
Dersi Tamás 71–72
Déry Tibor 394–395, 579
Descartes, René 7, 246, 302, 650
Desericzky Ince 306
Dessewffy József 429–432, 435, 442, 501–502, 504–505, 522
Dettre János 238
Dézsi András 408
Dézsi Lajos 49, 217, 402, 409, 412, 425, 460, 668–670, 672–673
Dickens, Charles 121, 163, 165, 374, 615, 626
Diderot, Denis 97, 108, 160, 373
Dieckmann, H. 521
Di Francesco, Amedeo 373
Dimcsik Tamás 471
Dionysius Areopagita 535–536
Diósi Ödön 519
Diószegi András 65, 71
Dobai Székely Sámuel 275
Dobó István 544
Dobossy Imre 222
Dobossy László 222–223, 227
Dóczi Lajos 500
Dolben, John 637
Doležal, Augustin 54, 56
Dombrói Márk 46, 50
Domokos Pál Péter 402
Donatus, Aelius 385
Dorat, Jean 115–116
Dormándi László 335
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 752, 754
Dózsa Dániel 61
Dózsa György 100, 621–622
Döbrentei Gábor 431, 434, 436, 501–503, 505
Dömötör Tekla 697
Dragoş, Ioan 675
Draskovich György 634
Dsida Jenő 245, 250, 354, 533–534
Du Bartas, Guillaume de Salluste 53–54, 129–130
Dubos, Jean Baptiste 92
Dudith András 141, 553
Du Tillot 93–94
Dugonics András 297, 299, 421, 432, 570
Dukász Anna 249
Dukkon Ágnes 273
Dumas fils, Alexandre 165
Dumas père, Alexandre 163, 165, 670
Dümmerth Dezső 562

Eck Bálint 138
Eckhardt Sándor 87, 102, 337, 396, 425, 635
Ecsedi Báthory István 89
Éder Zoltán 394
Édes Gergely 340, 741
Eftimiu, Victor 245
Eggenberger József 523
Eggerer, Andreas 45, 47
Egressy Gábor 447, 454, 525
Egri Lukács 543–557
Egri Péter 395, 406
Egyed Antal 392
Ehrenburg, Ilja 222
Eibenschütz Kamilla 520
Eisemann György 375
Eisenstädter József 241
Eklér Mihály 652
Elek Artúr 167
Eliot, Thomas Stearns 755
Ember Győző 554
Emerson, Ralph Waldo 581
Emich Gusztáv 452, 455
Emmanuel, Pierre 754
Emőd Tamás 519
Endrődi Sándor 218
Endrődy János 151, 158–159
Engels, Friedrich 32, 34, 37–39, 244
Enyedi Lukács 241
Enyedi Sándor 724
Eötvös József 128, 205, 244, 263, 440, 442–444, 447, 450, 453, 507–508, 510–511, 513–515, 668, 672
Epson, William 130
Erasmus, Desiderius 147, 192, 302, 322, 327, 460–461, 463

Erdei Ferenc 327, 381, 730
Erdélyi Erzsébet 658
T. Erdélyi Ilona 5, 10, 20, 134, 267, 501, 510
Erdélyi János 1–21, 118, 130, 134, 455–456, 500, 508, 512, 515
Erdélyi József 591
Erdélyi K. Mihály 122
Erdélyi László 462
Erdélyi Pál 736
Erg Ágoston 618
Erman, Johann Peter Adolf 166
Ernst, Paul 26
Escarpit, Robert Charles 528
Esterházy László 723
Esterházy Miklós 540
Esterházy Péter 374
Esze Tamás 268, 399
Eszéki István 697
Esztegár László 568
Etédi Sós Márton 423
Eubel, Konrad 50
Evans, J. M. 129

Fábián Dániel 328, 533
Fábián Ernő 243–245
Fábián Gábor 435
Fábián István 587
Fábri Anna 229, 240–241
Fábry Zoltán 222, 225–227
Fajcsek Magda 405
Fallenbüchl Zoltán 64, 67
Faludi Ferenc 88, 257, 267, 292, 373, 417–418, 424, 490
Faludi István 65
Farádi Vörös Ferenc 652, 655
Faragó Erzsébet 168
Farkas András 408, 734
Farkas Árpád 243, 249
Farkas Béla 241
Farkas Géza 358
Farnese, Alessandro 459
Fáy András 435, 507, 748
Fazakas József 479, 733
Fazekas Mihály 268, 275, 373–374, 420, 570
Fehér Erzsébet 328
Fehér Ferenc 23, 29–31, 239
Féja Géza 381, 532, 727
Fejtő Ferenc 328–336, 610, 618, 621
Fekete Éva 242
Fekete János, Galánthai 742
Fekete Lajos 358
Fekete Mihály 544
Fekete Sándor 737
Feleki Miklós 450–451
Felker András 298
Felvinczi György 419, 473, 480
Fénelon, François de Salignac de la Mothe 90–92, 95, 97, 304
Fenyéry Gyula 505
Fényes László 231
Fényes Miklós 266
Fenyő István 133, 434, 499, 501–502, 504, 507, 515, 523
Fenyő Miksa 173, 519, 581, 584, 586, 646
I. Ferdinánd 324, 458–459, 462, 466
V. Ferdinánd 667
I. Ferenc 427, 481, 649, 662, 664–667
I. Ferenc József 670
Ferenczi László 124, 130–133, 571, 743
Ferenczi Zoltán 399, 520
Ferenczy József 504
Ferrero, Guglielmo 123
Fessler Ignác Aurél 667
Festetics György 423
Feuerbach, Ludwig 8
Fichte, Johann Gottlieb 7
Fischart, Johann 118
Flammarion, Camille 165
Flaubert, Gustave 263, 514, 590
Fleming, Paul 325
Florescu, Bonifaciu 121
Fodor Adrienne 536
Fodor Ilona 330
Fodor István 258
Fodor József 71
Fodor Lajos → Jócsik Lajos
Foerstemann, 543–544
Fogarasi János 460
Foglietta, Uberto 143, 145
Fontenelle, Bernard 742
Ford, John 40
Forgách Mihály 633
Forgács Ferenc 653
Forgács László 528
Fourier, François Charles Marie 673
Fox, Ralph Winston 528
Földényi F. László 23
Földes Anna 524–526
Földes Ferenc 382
Földes László 248
Földessy Gyula 578, 581–582
Földi János 420, 570
Földi Mihály 72, 184
Fracastoro, Girolamo 281
Fraknói Vilmos 554
France, Anatole 64–66, 69–71, 121, 592
Francisci, Erasmus 321–322
Francken, Christian 634

Frank, Leonhard 236
Fráter Erzsébet 206
Frazer, James George 608–609, 620
Freud, Sigmund 38, 246, 534
Fried István 150, 155, 268, 391, 397, 438, 524, 722, 749
Friedrich Judit 758
II. Frigyes 92
Frisch, Max 591
Frisius, Johann Jacob 553
Frobenius, Leo 730
Fromm, Erich 246
Frölich Tamás 543–544, 549, 551–556
Fuchs, Michel 484
Fucks, Wilhelm 74
Fueter, E. 91
Fugger, Jacob 116
Furet, François 90
Furó István 385
Fügedi János 544–545
Fülep Lajos 235, 377, 756
Fülöp Géza 274
Fülöp Lajos 272
Fülöp László 642
Füst Milán 134, 229–230, 520, 579–580, 583, 595, 597, 600, 750, 757

Gaál Gábor 221–228, 236, 247, 250, 533, 732
Gábor Andor 236, 520
Gábor Ignác 126, 369–371
Gábor Miklós 757
Gadamer, Hans-Georg 315
Gál István 173, 183, 242, 394, 636–637, 639
Galamb Ödön 381
Galavics Géza 268, 539–540, 745
Gáldi László 76, 268, 368–369, 371, 406
Galénosz 261
Galilei, Galileo 8, 341
Gall (doktor) 482
Gáll Ernő 243–244, 247
Gálos Rezső 101, 157
Gánóczy Antal 373
Garden, Helen 129
Gárdonyi Albert 471
Gárdonyi Géza 217, 618
Gárgyános Máté 551
Garibaldi, Giuseppe 134
Garilović, Slavko 391
Garland, Henry B. 150
Garnier, Robert 26
Gáspár Zoltán 327–336
Gáti István 562
Gautier, Théophile 602
Gebler, Tobias Philipp Freiherr von 151
Gedőné Horváth-Lukács Borbála 131–132
Géher István 758
Geissler, Rolf 151
Geisz János 653, 663
Geldner, F. 461
Gelléri Andor Endre 623
Gellert, Christian Fürchtegott 301
Gellért püspök, Szent 264, 536
Gellért Oszkár 580–581, 595, 598
Genette, Gérard 627–628
Genlis, Stéphanie Félicité comtesse de 96
Gentile, Valentino 547, 554
George, Emery 749
George, Stefan 587
Geöcze Sarolta 129
Gerézdi Rabán 46
Gergei Albert 140
VII. Gergely pápa 729
Gergely Rezső 472
Gerhauser Albert 327
Gerold László 524, 526
Gessner, Konrad 116, 553
Gessner Salomon 150–155, 157–161, 341, 373
Ghiţeanu, Constantin 122
Ghyczy Kálmán 444
Gide, André 379
Gion Nándor 249
Giovio, Paolo 116
Gludovácz diák 662
Goedeke, Karl 321
Goethe, Johann Wolfgang von 2, 12, 40, 56, 121, 129, 159–161, 372–373, 427–429, 431, 433, 438, 482, 512, 521–523, 580, 582, 598, 614, 624, 746–747
Goff, Jacques le 268
Goga, Octavian 122
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 163
Goldiş, Vasile 243
Goncourt, Edmond de 514
Goncourt, Jules de 514
Gondol Dániel 756
Gonzaga, Scipio 277
Gorkij, Makszim 123
Goro Lajos 747
Gottsched, Johann Christoph 26
Goulemot, Jean-Marie 91
Goÿz 324
Gozsdu Elek 375
Göböl Gáspár 419
Gömbös Gyula 259
Gömöri György 641, 749
Gönci András 546, 548
Görgei Artúr 674–675
Görög Demeter 480, 743

Graciotti, Sante 372–373
Grád Eszter 241
Granger, Gilles 611
Gránicz István 131–132
Grassalkovics Antal 650
Gravina, Gian Vincenzo 372
Gréban, Arnoul 53
Green, Julien 754
Greflinger, Georg 325
Greguss Ágost 7, 52, 447–448, 450–453, 500, 516
Grill Júlia 647
Grimm, Jakob 62
Grimsley, Ronald 150
Grotius, Hugo 302
Grubanovics Zsigmond 661
Gryphius, Andreas 325
Guasti, Cesare 278
Guercino (Giovanni Francesco Barbieri) 373
Guiomar, Jean-Yves 558
Gullino, Giuseppe 458
Gulyás József 399
Gulyás Pál 339
Gumbrecht, Hans Ulrich 151
Gundolf, Friedrich 259, 581
Gunning, John 637–638
Gurghianu, Aurel 122
Gusti, Dimitrie 243
Gutgesell Dávid 735
Guyon Richárd 235
Guzmics Izidor 435, 437
Gvadányi János 102
Gvadányi József 102, 105–106, 268, 367, 570–571

Gyalui Torda Zsigmond 551
Gyarmathi Sámuel 522, 572
Gyarmati Imre 408
Gyenge Miklós 617
Gyenis Vilmos 268
Gyergyai Albert 66, 610
Gyetvai János 255
Gyimesi Éva 131, 244
Gyomlai Gyula 367
Gyóni Géza 235, 519
Gyöngyösi Gergely 44–52, 382–386
Gyöngyösi István 137, 139, 293, 295, 300–301, 304, 341–342, 367, 369, 409, 414–417, 471–472, 724
Gyöngyösi János 303, 418
Györffy Miklós 204–206
György Lajos 736
Győri Gyula 274
Győri János 643–644
Gyulai Pál 3, 17, 59, 61, 63, 69, 128, 440–443, 445, 447–449, 452, 454, 456, 499–500, 506, 508, 515–516, 668, 670
Gyulay Karolina 428

Hadik Mihály 582
Hadnagy Bálint 383
Hadrovics László 723
Hajdu Lili 520
Hajnal István 264
Hajnóczy József 523, 569, 743
Hajós Edit 239
B. Hajtó Zsófia 134, 530, 532
Halasi Andor 579, 583
Halász Gábor 587
Haller, Albrecht von 341
Haller László 196, 304
Haller Sámuel 195–196
Hameiri, Avigdor 520
Hammurapi 757
Hamvas Béla 394
Hamvassy Anna 230
Haner György Jeremiás 295, 301–302, 304
Hankiss Elemér 406–407
Hankiss János 258
Hantos László 222
Haraszthy Gyula 1, 9, 18, 20
Haraszti Gyula 52–53
Hargittay Emil 418
Harsányi István 215, 399, 481
Harsányi Zsolt 355–357
Harsdörffer, Georg Philipp 322
Hartmann, Nicolai 309, 317–318
Hartyáni István 728
Hatvany Bertalan 329, 335, 610
Hatvany Deutsch Hermina 520
Hatvany Lajos 520, 532–533, 578–579, 581–582, 592, 603, 620, 646
Hauser Arnold 756
Havas László 413
Haydn, George G. 749
Haynau, Julius Jakob 671, 675
Hebbel, Friedrich 31, 34, 506, 512–513
Hebendorf und Lauterbach, Nimptsch von 321
Heckenast Gusztáv 271
Hegedüs András 352
Hegedüs Géza 366, 443
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 7, 9–12, 17, 19–21, 23, 25, 28, 33, 37–39, 41, 512, 529, 534
Hegyi Pál 408
Heine, Heinrich 397
Heinrich Gusztáv 126, 156
Heisenberg, Werner 310
Héliodorosz 279, 342, 409, 667

Hell Ferenc 660
Hell György 652, 655
Heller Ágnes 1, 9, 11, 578
Helmeczy Mihály 435
Helmholtz, Hermann Ludwig Ferdinand 318
Heltai Gáspár 251–253, 298, 396, 545, 556, 633
Heltai János 733
Heltai Jenő 72, 233
Helvétius, Claude Adrien 108
Henchman, Humphrey 637
IV. Henrik 94, 99, 106
Henszlmann Imre 510–511, 515, 757
Hepler Ferenc 423
Hérakleitosz 377
Herczeg Ferenc 68, 259, 532, 644–648
Herder, Johann Gottfried 291–292, 438, 562, 624, 747–748
Herepei János 636, 638
Hermann István 23, 27
Hermányi Dienes József 374
Hermogenész 148, 625
Herolt János 261
Hersching Dániel 652
Hervay Ferenc 48, 382, 695, 733
Hetényi János 15–16
Heumann, Christoph August 296–297, 302–303
Hevesi András 379–380, 588–590, 593–598
Hevesi Mihály 553
Hibbard, John 150
Hidas Antal 256
Hiemer (jegyző) 659
Hiemerné 655
Hilarius 137
Hippokratész 199, 302
Hitler, Adolf 184–185
Hodirnau, Octavian 122
Hoefer, J. Ch. Ferdinand 481
Hoffgreff György 253
Hoffmann Edith 394
Hoffmann, Ernst Theodor Amadäus 163–166, 171
Hoffmann Jakab 652–653, 655
Holbach, Paul Henry Dietrich baron d' 263, 658
Holl Béla 733
Hollós Erzsébet 241
Hollós József 241
Holmes, U. T. 129
Homérosz 60, 62, 65, 137, 139–140, 199, 277, 279, 281–282, 284, 286–287, 301–302, 341, 343–344, 367, 436, 460, 522, 747
Honti János 142, 531
Hoob Ferenc 655
Hopp Lajos 133, 195, 265, 268, 270–272, 275–276, 400, 745
Horánszky Lajos 400–482
Horányi Elek 292, 294–295, 300–301, 303–307, 744–745
Horapollo 116
Horatius Flaccus, Quintus 116, 138, 143, 145, 157, 278, 285, 301, 508, 522, 562
Horger Antal 624
Horkay László 11
Hormayr, Josef 747
Horthy Miklós 235, 587
Horvát István 275, 294, 301, 438, 658, 747
Horváth Anna 215
Horváth Antal 659
Horváth Árpád 258–259
Horváth Béla 334
Horváth Cyrill 10–12, 17–18, 260–262
Horváth Ferenc 222–224, 226–227
Horváth Gáspár 338
Horváth Gergely 193
Horváth Imre 215
Horváth Iván 87–88, 126, 132, 210, 404, 406, 409
Horváth János 109, 115, 125–126, 142, 264, 293, 370, 394, 404–405, 520, 527–528, 530, 532, 585, 634, 737, 740
Horváth János, ifj 109–110, 113
Horváth Károly 57, 128–130, 133, 392
Horváth Kochy István 652
Horváth Mihály 430, 674
Horváth, Ödön von 393
Horváth Tibor 621–622
Ho Ton Trinh 132
Hóvári János 126
Hrabanus Maurus 261
Hruskovicz Sámuel 300–301
Hughes, Stuart 123
Hugo, Victor 53, 55, 263, 511, 515, 748
Hunfalvy Pál 14
Hunter, G. K. 52, 54–55
Hunyadi Ferenc 139, 472
Hunyadi János 198
Hunyadi László 100
Huston, Nancy 610, 620, 623, 626–627
Huszár Gál 133
Huszár Sándor 246–249
Huszti József 631
Huszti Péter 139
Husztiné Révhegyi Rózsa 9, 11

Ibsen, Henrik 123, 756
Igaz Sámule 434–435, 747
Ignotus 241, 519, 646
Ignotus Pál 328–330, 332–336, 586, 588–592, 597, 610, 612, 618

Ilia Mihály 581
Illei János 373
Illés Béla 255–257
Illés Endre 170
Illés Ilona 72
Illés László 132
Illicinus, Petrus 553
Illyés Gyula 172, 175, 182, 399, 532, 534, 578
Ilosvai Selymes Péter 61, 366, 368
Imre István 274
Imre Katalin 328
Imre László 376
Imre Mihály 399
Ingarden, Roman 317
Ioan, Richard D. 122
Iosif, Ştefan Octavian 122
Irén, Szent (Irenaeus) 137
Isac, Emil 245
Ischreyt, Heinz 155
Istenes Erzsébet 676
Istrati, Panait 621
I. István, Szent 186, 264, 298–299, 384, 455, 536, 729
IV. István 47
Istvánffy Miklós 283, 289, 325, 459
IV. Iván, Rettegett 381
Iványi Ödön 375
Izsák Sámuel 351

Jacobi Lányi Ernő 369–370
Jakab Elek 544
Jakab Ödön 235
Jakab Péterné 350
Jakó Zsigmond 195
Jakobson, Roman 406
Jammes, Francis 250, 398
Jancsik Pál 533
Jancsó Béla 533
Jancsó Elemér 273, 335, 725
Jancsó Miklós 249
Jankovich Miklós 275, 421
Jankovics (rétor) 666
Jankovics János 661
Jankovics József 337, 540, 639
Jancu, Avram 675
Jannaco, Carmine 279
I. János király 324, 459, 462, 465, 539
XXII. János pápa 384
Jansenius 177
Janus Pannonius 46, 301, 304, 630–631
Jasinsky, René 95
Jászai Mari 67, 524–525
Jászberényi P. Pál 636
Jászi Oszkár 123–124, 518, 580, 729–730
Jeanne d'Arc 99
Jebeleanu, Eugen 122
Jékel Pál 74–86
Jeromos, Szent 112, 304, 307
Jeszenszky Erik 224
Jóború Magda 447
Jócsik Lajos 221–225, 227–228
Jodelle, Étienne 26
Jodogne, Omer 53
Joinville, Jean de 94
Jókai Mór 128, 165–166, 168, 204, 209, 374–375, 444, 447, 449–454, 666–667, 675
Josan Emil 249
Jósika Miklós 375, 666–676
I. József 100
II. József 104, 151, 155, 157, 303, 307, 437, 560, 566–569, 571, 573, 650–651, 657, 659, 666, 742
József Antal főherceg 423
József Áron 533, 612
József Áronné 616
József Attila 181, 239, 253–255, 328–330, 332, 334, 379–381, 394, 406, 532–535, 578, 592, 607–629
József Etelka 609, 615, 628
József Farkas 132, 241
József Jolán 381, 608–610, 616, 624, 628
Juharos Ferenc 698
Juhász Béla 133
Juhász Gyula 233, 236, 332, 380, 579–581, 586, 617
Juhász László 462
Julow Viktor 268, 273, 275
Junius, Hadrianus 118
Junker Henrik 74
Jurjevszkaja Larissza 132
Justh Zsigmond 66–67, 69, 127, 375
Jünger, Ernst 605

Kabos Ede 519–520
Kácsándy Zsuzsanna 159, 428
Kacsir Mária 249
Kacsó Sándor 247, 250
Kaffka Margit 127, 237, 642–648
Kafka, Franz 170–171, 250, 393, 395
Kahána Mózes 255, 681
Kaidatsy (rétor) 666
Kájoni János 402
Kállai Gyula 382
Kallay Erzsébet 672
Kállay Ferenc 390
Kállay Miklós 355–356
Kálmán király, (Könyves) 536
Kálmán C. György 440

Kálmáncsehi Sánta Márton 133, 544
Kamenyev, Lev 731
Kant, Immanuel 11–13, 388, 398, 430–431, 522
Kántor Lajos 243–244, 248–249, 533–535
Kányádi Sándor 247, 250
Kanyaró Ferenc 545
Kanyó Pál 237
Kaposi Sámuel 639
Karácsony Benő 250
Karácsony György 551
Karácsonyi János 459
Kardeván Károly 102
Kardos Albert 748
Kardos Antal 419
Kardos László 71
Kardos Pál 583
Kardos Tibor 630, 697
Karikás Frigyes 255
Karinthy Frigyes 72, 164, 173, 263, 394, 579–581, 595, 597, 646
Kármán József 157, 428, 562, 565, 570, 576
VI. Károly 100, 107
XII. Károly 99, 105
Károly Róbert 670
Károlyi Amy 377
Károlyi András 546
Károlyi Gáspár 184, 408, 543, 546–547, 549, 551–553, 556
Károlyi Mihály 234, 338, 518, 593
Károlyi Péter 137
Károlyi Was Mihály 458
Kárpáti Aurél 532
Kárpáti Klára 676, 690
Kassai András 87
Kassai Császár György 553, 556
Kassai György 614
Kassák Lajos 236, 379, 612, 676–694, 750
Kassák Mária 676–677, 679–682, 689
Kassák Teréz 677
Kathona Géza 543, 547, 549–552
Katona István 58, 548, 553
Katona Jenő 380
Katona József 219, 428, 500, 527
Katona Lajos 241, 260, 262
Katona-Szabó István 249
Katona Tamás 462
Kauth Ferenc 661–662
Kayser, Albrecht Christoph 154–155, 159, 161
Kazinczy Andrea 636
Kazinczy Ferenc 8, 150–162, 213–216, 267, 293, 302–303, 340, 373–374, 427–439, 444, 481–482, 486, 498–499, 501–506, 521–524, 562, 565, 570–571, 724–726, 741, 743–749, 756
Kazinczy Iphigénia 216
Kazinczy József 214
Kazinczy Józsefné Ragályi Mária 214
Kazinczy Miklós 151
Kazul basa 338
Käfer István 733
Keczer Györgyné Steinmetz Anna 213
Kecskés András 76, 371
Kecskés Pál 20
Keglevich Béla 205
Kéki Béla 695
Kéky István 357
Kéky Lajos 352, 354–357
Kelecsényi Ákos 733
Kelemen József 271–272
Kelemen Lajos 245
Kelemen László 151, 155, 525
Kelemen Péter 74
Kelen László 356
Kelényi B. Ottó 45, 460
Kemény Gábor (főispán) 593
Kemény Gábor 223–224
Kemény János 139, 245, 321
Kemény Lajos 544
Kemény Simon 519, 595
Kemény Zsigmond 17, 125–126, 209, 375, 441–442, 444, 446–447, 449–450, 455, 506, 513, 515–516, 668–669, 672
Kempelen Béla 696
Kempelen Farkas 299
Kempis Tamás (Thomas a Kampis) 385
Kende Zsigmond 350–351, 389–390
Kenéz Győző 271, 273, 746
Kenyeres Imre 291, 293, 302
Kenyeres Zoltán 133, 377, 407, 424
Képes Géza 133
Kerényi Ferenc 151, 204, 206, 527
Kerényi Károly 531, 614, 730
Keresztesi József 744
Keresztúri Pál 636
Keresztury Dezső 482, 572, 759–760
Keresztury Mária 286
Kéri Pál 519
Kertbeny Károly 118
Kertész János 327
Kéryné Sós Júlia 241
Keserű Bálint 409, 539
Kessler, E. 144
Kiczenko Judit 375
Kierkegaard, Søren 599
Kilián István 272, 695, 698

Kipling, Joseph Rudyard 163
Király Erzsébet 277, 283, 285, 289
Király György 72
Király István 70, 578
Király-König Péter 241
Kis János 102, 106–107, 161, 428, 434–436, 524
Kis Imre 373
Kisbán Emil 46–47
Kisfaludy Károly 368, 428, 435–436, 438, 668, 672
Kisfaludy Sándor 167, 373, 428, 432–435, 480, 492, 505, 670–672
Kisling Mátyás 652
Kis Pintér Imre 134
Kiss Áron 548, 724–725
Kiss Aurél 206–208
Kiss Endre 648
Kiss Ferenc 398, 578, 580, 602
R. Kiss István 210
Kiss József (XIX. sz. első fele) 562
Kiss József (költő) 218, 235, 579
Kiss József (irodalomtörténész) 77, 133, 387–388, 399
Kiss Lajos 352
Kiss Mihály 124–126
Kiss Pál 419
Kiss Sámuel, Nemesapáthi 748
M. Kiss Sándor 374
Kisvárdai János 146–147
Klaniczay Gábor 539
Klaniczay Tibor 132, 134, 195, 210, 279–281, 287, 399, 404, 425, 463, 539–540, 630, 723, 733
Klebelsberg Kunó 359, 587
Klein, J. S. 294
Klima Ili 241
Klopstock, Friedrich Gottlieb 341, 344, 349, 427, 437, 747
Kner Imre 236
Kochanowski, Jan 372
Kóczián László 724–725
Kodály Zoltán 230–231, 233, 236–242, 366, 369–371, 531
Koháry Ferenc 293
Koháry István 300, 305
Kohls, E.-W. 461
Kókay György 133–134, 268, 273–275, 349, 480, 501, 743–745
Kokavinus, Briccius 546–547, 549, 552
Kolosi Török István 473
Koltay-Kastner Jenő 278, 281
Komáromi Csipkés György 695, 698
Komjáthy Benedek 299
Komjáthy Jenő 218
Komlós Aladár 532, 585, 588, 590, 595, 600
Komlós András 252
Komlovszki Tibor 125, 134, 258, 400, 407, 410, 460, 470
Komor Ilona 697
Konfuciusz 377
Konsztantinosz Porphürogennétosz 97
Kont Ignác 65, 102
Kónyi János 152, 275
Kónyi Manó 204
Kopácsi István 546
Kopernikusz (Mikolaj Kopernik) 341
Koppány 607, 617, 626
Koppány Tibor 539–540
Koppi Károly 522
Korányi Sándor 174
Korek Valéria 64, 66
Korff, Hermann August 521
Korher Domonkos 652, 663
Kornis Farkas 480
Kornis Gyula 6
Kornis II. Miklós 480
Korompay Bertalan 64
Korompay H. János 120, 126
Kós Károly 245, 250
Kosáry Domokos 266, 291, 443, 456, 501, 521, 567–568, 570–571
Kossuth Lajos 670, 674–675
Kosztolányi Dezső 72, 74, 124–125, 163–164, 173, 351–358, 397, 532, 578–606, 750
Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona 582–584, 602, 605
Kotzebue, August 301
Kovachich Márton György 161, 275, 744–745
Kovács Apollónia 249
Kovács Endre 46
Kovács Ferenc 158
Kovács Géza 587
Kovács Ilona 134, 266–267, 271
Kovács Imre 381–382
Kovács István 698
Kovács János 672
Kovács József 670
Kovács József (1928–) 131
Kovács József László 540
V. Kovács Sándor 260–262, 382, 630
Kovács Sándor Iván 283, 399, 404, 413, 635, 723
Kovacsóczy Mihály 435, 437
Kovásznai Sándor 724–725
Kováts József (1780–1809) 419
Kováts József (XX. sz.) 535
Kováts Mihály 196–197

Kováts Sámuel 565
Kozma Andor 519
Kozocsa Sándor 127
Kőhegyi Mihály 352
Kölcsey Ádám 351
Kölcsey Antónia 127
Kölcsey Dénes 350
Kölcsey Ferenc 209, 350–351, 389–390, 399, 424–425, 427–428, 431, 433, 435–436, 438, 499, 501, 503, 506–509, 515, 522
Kölcsey Krisztina 351
Köleséri Sámuel 275
Köllős Imola 275
Köpeczi Béla 265, 267–268, 270–271, 372, 400
Körner Éva 678
Környei Matild 330
Kőrösi Mihály 401
Kőszeghy Pál 418–419
Kőszeghy Péter 86
Kőszegi Ábel 750
Kövy Zsolt 539
Krakkai Demeter 553
Kralewszky Kristóf 211
Krassó László 754
Krauss, Werner 132
Krčméry, Štefan 56
Kreskay Imre 373
Krestićé, Vasilije 390
Kripke, S. A. 611
Kristóf György 725
Krklec, Gustav 538
Krleža, Miroslav 538
Krman Dániel 307
Krnarutić (Karnarutić) Brno 280
Krúdy Gyula 72, 127, 170, 263
Krüger, Renate 150
Kulcsár István 617
Kulcsár Katalin 257
Kulcsár Péter 253, 736
Kulcsár Szabó Ernő 134
Kultsár István 434, 503
Kuncz Aladár 245–246, 250, 533–534, 642
Kurcz Ágnes 88

Laborfalvi Róza 525
Labriola, Antonio 123
Laclos, Choderlos de 95
Laczkó Géza 69, 72, 231, 235, 241, 648
Ladányi Sándor 724
Ladányiné Boldog Erzsébet 1
Ladár Iván → Bérczy Károly
Lakatos István 462
Lakits Pál 64, 69
I. Lajos, Nagy 670, 743
II. Lajos magyar király 423, 458, 462, 464–465, 539
XIV. Lajos 94–95, 99–100
XV. Lajos 93–95, 100
XVIII. Lajos 482
Lambecius (Lambeck) Péter 192
Lambin, Denis 116
Lampe, Friedrich Adolf 547–550, 553, 556
Lampick 306
Landerer Katalin 423
Láng Gusztáv 533
Láng József 518
Láng Menyhért 519
Lanson, Gustave 125, 258
Lanson, René 95
Lányi Sarolta 255
Lao-ce 377
Larock, Victor 610, 615–616, 620, 622, 625
Lassalle, Ferdinand 38
I. László, Szent 264
László Hermina 722
László Zsigmond 405–406
Latabár Endre 526
Latabár Kálmán 525
Latinovits Zoltán 525
Lauka Gusztáv 204
Lauschmann Gyula 649
Lauter, Josef 74
Lavater, Johann Kaspar 748
Lázár Béla 64–65, 70–71
Lázár János 301
Lázs Sándor 115
Lebár Mária 722
Lecuir, J. 92
Lederer Béla 69
Lefebvre, Henri 91
Lehmann, P. 535
Lehr Albert 258
Lehr Vilmos 365–366, 369
Leibniz, Gottfried Wilhelm 742
Lékai János 255
Lemouton Emilia 757
Lempicki, Stanislav 293
Lenau, Nikolaus 392–393
Lendvai Ernő 241
Lendvai L. Ferenc 23
Lendvai István 241
Lengyel András 327–328, 330, 336, 352
Lengyel Balázs 394
Lengyel Béla 210
Lengyel József 255
Lengyel Menyhért 124

Lengyel Szaniszló 386
Lenin, Vlagyimir Iljics 34, 244, 256, 318, 589, 591, 731
Lenkei Júlia 233
X. Leó 44, 48, 565
Lepedák Milivoj 241
Lessing, Gotthold Ephraim 151, 158–161, 427, 746–748
Lestyán Mózes 373
Lesznai Anna 236
Leuthamer János 552
Lévay József 447, 449
Lévi-Strauss, Claude 610, 617, 628
Lezsák József 673
Lichtmann Tamás 532
Lillo, George 26
Linguay, Jos 95
Linker, R. W. 129
I. Lipót 101
II. Lipót 567–568
Lipsius, Justus 337, 633
Lisznyay Kálmán 204
Liszt Ferenc 232
Liszti László 416
Littleton, Adam 638
Livius, Titus 145, 413
Locke, John 7, 14, 91, 263, 389
Lodge, David 751
Lombroso, Cesare 123
Lónyai Etelka 206
Lónyai Menyhért 206
Lóránt Dezső 519
Lórántházi István 46–47, 49
Loria, Achille 123
Lotman, Jurij 750
Lotz János 76
Lotze, Dieter P. 53
Löbl Dezső 617, 620
Löhnrot, Elias 58–60, 62–63
Lőrincz Gyula 226
Lőrinczi László 243, 246
Lőrinczy György 352
Lőrinczy Huba 71, 648
Löw Eszter 239
Löwenthal, Leo 528
Luby Károly 351
Lucanus, Marcus Annaeus 284
Lucullus, Lucius Licinius 559
Lukács György 1, 22–43, 123, 131, 231, 233–234, 236–237, 239, 309–320, 328, 394–395, 431, 527–530, 593, 756
Lukács Hugó 520
Lukács László 132
Lukács Móric 450–453
Lukácsi Hubáné 274
Lukácsy Sándor 9, 128, 130, 350, 390
Lukianosz 140–141
Luther, Martin 49, 210, 302, 546
Luzsénszky Terézia 652
Lükő Gábor 363
Lyons, J. C. 129

Mably, Gabriel Bonnot, abbé de 95, 98, 100
Macaulay, Thomas Babington 16
Macedonski, Alexandru 121
Machiavelli, Niccolò 26
Mácza János 255
Madách Imre 16, 52–57, 71–72, 128–130, 204–209, 259, 397, 527, 599, 605, 670
Madácsy Piroska 209
Madarász Viktor 670
Mádl Antal 392–393
Maeterlinck, Maurice 163
Magh Mihály 479
Mágócsy András 539
Mágócsy Gáspár 539, 545–547
Mailáth János 435–436
Maior, Georg 549, 555
Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 602
Majláth István 459
Major Tamás 382
Majssai Benedek 555
Makai Emil 235
Makkai László 500
Makkai Sándor 245
Maksai Péter 636
Mallarmé, Stéphane 602
Maller Sándor 756–757
Malraux, André 124, 379
Mályusz Elemér 44–45, 47, 50
Manasszész, Konsztantinosz 281
Mandelstam, Oszip Emiljevics 257
Mándi Ildikó 375–376
Mandrou, R. 94
Manlius, Joannes 734
Mann, Thomas 250, 334, 582, 589, 613–614, 618
Mannheim Károly 237
Márai Sándor 588–589, 596–598
Marchisiu, George 121
Marcus, Solomon 74
Marczali Henrik 102, 567
Maret, Hugues-Bernard 481–482, 485
Margalits Ede 461
Margócsy István 291–292, 505, 576
Margócsy József 352, 389
Margolin, Jean-Claude 460
Marhofius (Morhot) Daniel 192

Mária Amália hercegnő 94, 101
Mária Lujza 482
Mária Terézia 94, 100–101, 107–108, 561, 741
Máriássy Ferencné Horváth Anna Mária 215
Marino, Giambattista 279
Markiewicz, Henryk 528
Markó Károly 669
Markos György 381
Márkus Emília 66–67, 71
Márkus György 23
Marosi Ildikó 351
Marót Károly 125
Marót Sándor 618
Marsall László 311
Martinkó András 118, 130, 134, 257–258, 737
Martinovics Ignác 263, 480, 658
Martins, Eva 150
Martinuzzi György 46
Márton, Szent 304, 307
Márton Gyula 272
Márton István 387–388
Marx, Karl 8, 30, 32, 34, 37–39, 123, 244, 263, 311, 534, 732
Masen, Jakob 130
Máté Károly 302
Matejtsek Mihály 299
Matolcsy Mátyás 331
Mátrai László 263–264
Mátyás király 192–193, 298–299, 307, 325, 460, 462, 464, 535, 653, 667
Mátyási József 418, 743
Maupassant, Guy de 163
Maximosz, Szent 536
Maxwell, D. 150
Mazaleyrat, Jean 405–406
Medgyesi Pál 413
Medici, Lorenzo de' 373
Mednyánszky László 748
Melanchton, Philipp 543–545
Melczer Tibor 172, 184, 186, 394
Melius Juhász Péter 545–546, 548, 550–551, 633
Méliusz József 247, 250
Meltzer Gergely 553
Meltzl Hugó 397
Melville, Herman 623
Mentler szolgabíró 657
Mérei Ferenc 677
Merényi János 61
Merényi Oszkár 390
Merényi Varga László 400, 402–403
Mérey Klára 266
Mérimée, Prosper 40
Mesnard, Pierre 461–462
Mészáros Erzsébet 659
Mészáros István 138, 146–147
Mészöly Gedeon 110, 424–425
Mészöly Miklós 249
Metastasio, Pietro 373
Mezei József 375–376
Mezei Márta 268, 275, 291–292
Mezey Barna 270
Mezey László 45–46, 48, 109, 264, 385, 535–537
Mezőgyáni Ambrus 551
Mezőlaki János 636–641
Mezőlaki Miklós 636
Michelangelo, Buonarroti 607, 617
Mihail, D. 122
Mikecz Ödön 356
Mikes Kelemen 268, 270–272
Mikes Lajos 71–73
IV. Miklós perjel 47
Miklós Aladár 595
Mikó Imre 533
Mikó Krisztina 375, 382
II. Miksa 549, 552–554
Mikszáth Kálmán 68, 204, 374–375
Miller, Johann Martin 155, 161
Millot, Claude-François Xavier 90–108, 292
Milton, John 52–56, 128–130, 341–342
Mircea, V. 122
Miskolczy Józsefné 350
Mohai Lajos 124
Mohi Ferenc 546, 549
Moleschott, Jacob 14
Molière 341, 507
Molino, Jean 611
Molnár Borbála 419
Molnár Erik 727
Molnár Ferenc 393
Molnár Gál Péter 524–526
Molnár Gergely 544–545
Molnár Gusztáv 243
Molnár István 45
Molnár János 300
Molnár Mátyás 266–267, 271
Molnár Tibor 534, 621
Molter Károly 250
Mommsen, Theodor 123
Monok István 539
Monostori Imre 727
Montano, Rocco 288
Montchrestien, Antoine de 26
Montesquieu, Charles Louis de Secondat 92–93, 98, 106–107, 263, 559, 742
Móra Ferenc 239, 351–353, 356
Moréri, Louis 118

Morhof, Daniel Georg 306
Móricz Zsigmond 72, 127, 234, 245, 366, 519, 581, 593
Morvay Gyula 222–223, 227
Moscovitz Geyza 520
Murád basa 338
Muraközy Gyula 137, 144
Murányi-Kovács Endre 64, 69
Muratori, Lodovico Antonio 372
Muret, Marc Antoine 116
Mušicki, Lukijan 523–524
Musil, Robert von 236, 393
Mussolini, Benito 123, 173, 589
Müller Godofréd 756
Müller Jakab Ferdinand 301
Müller, Johannes von 481–485
P. Müller Péter 259, 530
Münzer, Thomas 38–39

Nadányi Zoltán 358
Nádasdy Tamás 253, 539
Nándudvari Péter 196
Nagy Ferenc 419
Nagy György 244
Nagy Ignác 168
Nagy Ilona 338
Nagy Imre 391
Nagy István 245, 250
Nagy Iván (1824–1898) 213–215, 696
Nagy Iván (XX. sz.) 382
Nagy Lajos 756–757
Nagy László 273
K. Nagy Magda 236–237, 240, 242
Nagy Miklós 128, 258, 375, 666, 668
Nagy Péter 268, 642, 648
Nagy Sz. Péter 578, 588
Nagy Réka 249
Nagy Sándor 219
Nagypál István → Schöpflin Gyula
I. Napóleon 95, 482, 607, 617
III. Napóleon 381
Nassuf (Naszuph) basa 337–338
Naudeus (Naudé) Gabriel 192
Négyesy László 126, 368, 370, 635–636
Neichel Ferenc 652–653
Némedi Lajos 268, 275, 562
Némedi Lajosné 156
Neményi Kázmér 108
Nemeskürty Harriet 327
Nemeskürty István 134, 396, 634
Német János 386
Németh Andor 381, 533, 593, 625–627, 681
Németh G. Béla 16–17, 20, 125, 128, 134, 177–179, 253–255, 394, 499, 507, 516, 760
Németh László 123, 126, 364, 375, 532, 584, 586, 588, 727–732
Németh Lászlóné Démusz Ella 728
Németh S. Katalin 198, 631–632
Németh Péter 352
Némethi Kristóf 652–653
Németiné Sargina Ludmilla 131
Nendtvich Károly 129
Newton, Isac 13, 341, 650
Niederhauser Emil 275, 390
Nietzsche, Friedrich 123, 398, 580, 589, 605
Nottenstein János György 471–473
Novák József 652, 662
Novák Krizosztom 649–651, 653, 655–656, 658, 660–664, 666
Novalis (Friedrich Leopold von Hardenberg) 165

Nyéki Vörös Mátyás 407–409, 413–414
V. Nyilassy Vilma 77

Oarcăsu, Ion 122
Obernyik Károly 204
Óbudai L. Károly 618
Occam → William of Occam
Ócsai Balogh Péter 567
Ódry Árpád 524–525
Okolicsányi Anna 213
Okolicsányi János 213
Okolicsányi Jánosné Potornyay Zsuzsa 213
Okolicsányi Zsuzsanna 213
Oláh Gábor 241, 351–352, 358–359
Oláh Miklós 141
Oltványi Ambrus 436, 441–442, 504, 540
Opitz, Martin 301–302, 325
Oprisiu, Petre 121
II. Orbán 536
Orbán Balázs 479
Orbók Lóránt 246
Orczy Lőrinc 367, 420, 558–559, 564, 570, 741
Órigenész 634
Orlay Petrich Soma 670
Orosz László 134, 420
Orosz Zsuzsanna 660–661
Oroszhegyi Mihály 410
Oroszné Deák Judit 275, 389
Orsi, Gian Giuseppe Felice 372
Országh László 757
Orszagh-Land, Thomas 749
Ortega y Gasset 587, 598
Ortutay Gyula 217, 327–328, 336
Ossoliński, Józef Maksimilian 744–745
Óváry Lipót 459
Ovidius, Publius Naso 137, 203, 301, 373, 392
Ozoray Imre 631–633

Örkény István 31
Österley, H. 460
Őz Pál 422
Özséb provinciális 383–384

Pach Zsigmond Pál 443
Paczolainé Kornis Borbála 479
Pais Dezső 441
Pákh Albert 118–119, 204
III. Pál 459
Pál József 374
Palaeologus, Jacobus 633
Palágyi Menyhért 204
Pálffy Fidél 562
Pálfi Ágnes 361
Palladio, Andrea 521
Palmade, Guy P. 91
Pallós Jenő 102
Pálmay József 479–480
Pálóczi Horváth Ádám 198–203, 340, 564, 570, 725, 727
Pálóczi Horváth György 382
Pándi Pál 433, 737–740
Pápai Páriz Ferenc 192, 418, 726
Pápay Sámuel 292–293, 296–299, 301, 303
Papp írnok 652
Papp Anna 249
Papp János 268
Parragh rétor 666
Parraghy Ignác 652
Parry 125
Pascu, Petru 122
Pásztor Emil 208
Pataki Bálint 533
Patrick, Simon 638
Patrides, O. A. 53, 55
Patzkó Ferenc 420
Patyi Sándor 728
Pauler Ákos 10
Paulovics István 204
Pauszaniasz 373
Pavercsik Ilona 473
Pázmándi Horvát Endre 436, 749
Pázmándy Sámuel 652
Pázmány Péter 177
Péchi Simonné Kornis Judit 479
Péczeli József 101, 275, 292, 294, 296, 302, 339–350, 420, 562, 564, 570, 572–573
Péczely László 266, 368, 399–400, 412
Peharnik György 723
Pelei Tamás 460
Penke Olga 90
Perczel Armand 519
Perczel Etelka 391–392
Perczel Imre 661
Perecsényi Nagy László 419
Perényi Ferenc 458–470
Perényi Gábor 546, 549
Perényi Péter 458–459, 463–469, 543
Perger József 658
Pesthi Gábor 148, 460, 725
Pesthy Ferenc 547
Petelei István 375
I. Péter, Nagy 99, 382
Péter Katalin 540
Péter László 229, 236, 581
Péterffy Ida 203, 565
Péterfy Jenő 513–514, 516
Péteri Takáts József 480
Pethő Gergely 723
Pethő János (Gersei) 722–724
Pethő László (Gersei) 723
Petneki Áron 539
Petőfi Sándor 5, 57, 71–72, 74–86, 118, 121–122, 124–125, 133, 205, 207, 217–219, 229, 233, 368–369, 393, 397, 399, 427, 444, 506–507, 532, 581, 584, 599, 601–602, 612, 620–621, 737–740
Petrarca, Francesco 117, 301–302
Petrezsil 666
Petri (Pick) Lajos 236
Petrik Géza 470–472
Petrović, Petar 538
Petrus Lombardus 261
Pfanschmiedt Gyula 215–216
Pfanschmiedt Gyuláné 213, 216
Pfeffel 100
Picasso, Pablo 123
Piccolomini, Alessandro 288
Piccolomini, Aeneas Sylvius 630
Pictet, Bénédict 153
Pilinszky János 752–755
Pindarosz 301
Pirhalla Márton 554
Pirnát Antal 137, 210, 279–281, 404, 544, 553
Plantin, Christophe 118
Platón 117, 129, 609, 612
Plautus, Titus Maccius 346
Plehanov, Georgij Valentyinovics 123
Plinius, Caius Caecilius Secundus 116
Plutarkhosz 144, 301
Pócza István 102
Podmaniczky Frigyes 67
Podmaniczky József 157
Poe, Edgar Allan 164–168, 171
Pogány József 394, 603
Pogány Péter 47
Pogrányi János 338

Pók Lajos 229, 393–394
Polányi Károly 233
Polgar, Steven 749
Polheim, Karl 113
Póli István 736
Polübiosz 373, 413
Poma, Luigi 277
Pomázi Gyöngyi 262
Pomogáts Béla 133, 250, 395
Pompeius 601
Pompéry János 209, 448, 450, 452–453
Pompiliu, Miron 121
Poór Anikó 126
Poor Kajetán 299
Pope, Alexander 93, 301, 341, 343
Popové, Čedomir 390
Popper Leó 314
Possevino, Antonio 544–545
Poszler György 23–25, 28, 37–38, 527–530
Potyondi Rafael 652–653
Poussin, Nicolas 373–374
Pozzi, Mario 278
Pozzo, Giovanni da 285
Pölöskei Ferenc 387–388
Prágai András 460
Pray György 58, 275
Preston, John-White 150
Pricopie, Mihai I. 122
Priscianus 148
Probst, Franz 267
Prohászka Ottokár 217
Prónai Antal 698
Prónay László 522, 562
Proudhon, Pierre Joseph 673
Proust, Marcell 263, 395, 610
Puffendorf, Samuel 302
Pukánszky Béla 158, 291, 562
Pukánszkyné Kádár Jolán 273, 448, 452, 524
Puky István 293
Pulszky Ferenc 510
Pulszky Károly 66
Purgstaller József 10
Puskin, Alekszandr Szergejevics 209
Püthagorasz 302
Pyrker János László 432–433, 437

Quintilianus, Marcus Fabius 522

Rába György 68, 70, 125, 134, 173–174, 178–179, 394, 397–398
Rába László 358
Racine, Jean de 258, 317, 339, 341, 343
Rácz Lajos 258–259
Rácz Sámuel 562
Ráday Gedeon 366, 420, 570, 724–725, 741
Ráday Pál 266–267
Radenčić, Andrija 390
Radnai Rezső 292
Radnóti Miklós 187–188, 217, 327–328, 332–333, 379, 749–752
Radnóti Sándor 377, 753
Radó Antal 366, 404–405
Radó György 127
Raffaello 344, 747–748
Ragályi József 214
Rajačić, Josip 391
Rajcsányi G. 294
Rajeczky Benjámin 114
Rajhona Ádám 249
Rajka László 409
Rájnis József 366, 420, 570
Rakić, Lazar 391
II. Rákóczi Ferenc 100, 134, 267–271, 381, 400, 408, 413, 423, 667, 669–671
I. Rákóczi György 324, 540
II. Rákóczi György 321, 324, 479
Rákos Sándor 318
Rákosi András 480
Rákosi Jenő 449, 452–453, 500, 516, 519, 586
Rakovský a Rakov, Martini 548
Rapaics Raymund 459
Rápolthy Lajos 382
Rappaport Ottó 249
Rát Mátyás 275, 570, 743–744
Ráth Mór 452
Ráth Pál 158
Ráth- Végh István 379–380
Ratzky Rita 133
Rău, Aurel 122
Raynal, Guillaume 95
Rédey Tivadar 355–356, 394
Regéczei Imre 448
Réger Béla 68
Reich Károly 216
Reichardt, Rolf 151
Reichenberger, Kurt 54
Reimmann, Jakob Friedrich 296–297, 299, 306
Reiner Frigyes 241
Reisinger János 125, 229, 393, 480
Reitzer Béla 327, 335–336
Rekettyés Mária 539
Remenyik Zsigmond 335, 534, 589
Renard, Jean Claude 754
Reni, Guido 746
Rettegi György 195
Reuchlin, Johannes 302
Reusner, Nicolaus 118
Révai József 578

Révai Miklós 292, 294, 296–297, 306, 420, 522, 558–559, 562–563, 570, 572, 741
Révay József 394
Révay Péter 337–338
Révész Béla 72
Révész Bertalan 131
Révész Gabriella 102, 107
Révész Imre 49
Révész Kálmán 546, 549, 551, 554
Reviczky Gyula 118, 218, 235, 514–516
Rexa Dezső 421, 746
Réz Pál 578
Rhee (szappanfőző) 658
Ribay György 275
Ribiny János 294, 306
Richards, I. A. 18
Richardson, Samuel 160
Riederer, Bartholomäus 543
Riedl Frigyes 64–65, 126, 129
Rilke, Rainer Maria 393, 587, 752
Rimay János 143, 295, 337–338, 399–426, 472, 633, 635–636
Rist, Johann 322
Ritoók Emma 648
Ritter, Moritz 17
Robespierre, Maximilien 36, 381
Robortello, Francesco 141
Rogerius 667
Róheim Géza 687
Rolla Margit 642–643, 645
Rollin, Charles 92, 96, 98, 105
M. Róna Judit 329
Rónay György 217, 532, 669
Rónay László 133–134, 217, 578, 585, 755
Rónay Mária 728, 731
Ronsard, Pierre de 302
Rosty Ferenc 656–657, 663
Rotarides Mihály 299, 302, 306–307
Rotteck, Karl 16
Rousseau, Jean-Jacques 96–98, 103, 151, 153–154, 157–158, 160–161, 267, 389, 601, 742
Rozgonyi József 744
Rózsa György 746
Rózsa Zoltán 281
Rugási Gyula 124, 126
Rumy Károly György 294, 298, 303, 435
Ruttkay Kálmán 133, 756
Ruysschaert, José 51
Ruzsás Lajos 387
Ruzsiczky Éva 521
Rüber, Johann 552, 556
Rychner 125
Sachs, Nelly 751
Sáfrán Györgyi 5, 118–120
Sághy Ferenc 521, 523–524
Ságvári Endre 259
Saint-Just, Louis-Antoine-Léon de 36
Saint-Pierre abbé 98
Saint-Simon 92, 602
Sainte-Palaye, Lacurne de 95
Şaitiş, Petre 122
Sajó Sándor 356
Salamon Ferenc 59, 447, 516
Salamon László 617
Sallustius, Caius S. Crispus 413, 747
Salusinszky Imre 72
Sámbár Mátyás 305
Sámuel Aladár 295, 305
Sancroft, William 638–640
Sand, George 673
Sándor István 5, 292, 294, 296–297, 479, 744
Sándor László 221
Sápi András 124
Sarbak Gábor 52, 386
Sárközi György 184
Sárközy Péter 268, 372
Sartorius 601
Sartre, Jean-Paul 246, 250, 528, 602
Sasu-Zimmermann, Dorothea 121–122
Sauder, Gerhard 150
Savoyai, Eugene 381
Sáy főjegyző 652
Scaligero, Giulio Cesare 278, 280, 284
Sceve, Maurice 52–56, 129
Schedius Lajos 157, 749
Scheiber Fülöp 241
Scheiber Sándor 239, 460
Scheinert, David 133
Schiller, Friedrich 159, 373, 482, 521–523, 580, 582, 747
Schlegel, August Wilhelm 29, 241, 507
Schlegel, Friedrich 29, 507, 509
Schleich, Thomas 151
Schlobach, J. 97
Schlözer, Ludwig August 297, 748
Schmerling, Anton 666
Schneider, Helmut J. 150
Schnitzler, Arthur 393
Schopenhauer, Arthur 124, 398
Schöpflin Aladár 66, 72, 166, 219, 235, 394, 532, 583, 586, 644
Schöpflin Gyula 328, 728
Schrauf Károly 45–46
Schröck, Johann Mathias 105

Schulek Tibor 396
Schütz Antal 174
Schwarzbauer Elek 663, 665–666
Schwendi, Lazar von 549–553
Schwitters, Kurt 681
Scott, Walter 432, 670–671
Scotus Eriugena 536
Scotus, Joannes 384
Scridon, Gavril 122
Sebestyén Károly 355
Sebestyén Sándor 578
Segesvári István 301, 306
Segner András 300
Seivert, Johann 299, 307
Sellyei József 227
Selymes Anna 661–662
Sémonville, Charles-Louis Huguet 481–485
Seneca, Lucius Annaeus 559
Sengle, Friedrich 675
Servet, Michael 550
Seth orvos 655
Severini János 307
Shakespeare, William 23, 26, 29, 31, 33, 40, 107, 122, 163, 165, 317, 341, 373, 507, 511–512, 756–758
Shelley, Percy Bysshe 72
Sík Sándor 126, 217–221, 353, 754
Sikos István 102, 106–107
Silaşi, Grigoriu 121
Silinger 660
Simai Kristóf 420
Simai Ödön 521
Simeoni, Gabriele 116
Simler, Josias 553, 555
Simmel, Georg 30
Simó Erzsébet 241
Simon Ferenc 65
Simon Jolán 676, 681
Simonchicz Ince 296–299, 301–306
R. Simonffy Margó 394
Simontornyai Gergely 48–49
Simonyi Zsigmond 401
Sinko Z. 276
Sinkovits Imre 757
Sipos Gyula 133
Sipos Lajos 394
Sipos Pál 430
Skaricza Máté 463, 631–634
Skerlecz Miklós 569
Sófalvi József 303
Solohov, Mihail Alekszandrovics 381
Solt Andor 268, 748
Soltész Zoltánné 473
Sombart, Werner 30
Somkúti Gabriella 268
Somlyó Zoltán 603
Sommer, Johannes 633
Sós Aladár 238
Sós Aladárné Scheiber Borbála 241
Sőtér István 56, 207, 274, 374, 433, 499, 506, 515, 517, 578, 738–739
Spaits István 653, 666
Spangár András 306
Speroni, Sperone 278
Spinoza, Baruch 246
Spira György 390, 674
Stancaro, Francesco 545
Standeisky Éva 676
Staud Géza 272
Stauder Mária 530, 532
Stäblein, B. 112
Stainhöwel, Heinrich 460
Stendhal (Henri Beyle) 232, 514, 599
Stephanovits János 653, 655
Stettner György → Zádor (Stettner) György
Stillingflee 638
Stoll Béla 87–88, 210, 334, 401, 410, 420–421, 423–425, 460, 470, 473, 480
Stöckel Lénárd 543
Strauss, Richard 587
Stromp László 544, 548
Sue, Eugène 670, 672–673
Sugár Erzsébet 221, 533
Sully, Maximilien de Béthune 99
Sulzer, Johann Georg 303
Summer, Joseph H. 55
Supka Géza 379, 728
Surányi Miklós 646–647
Sükösd Mihály 195, 528
Sütő András 245–246, 249–250
Swieten, Gerard van 303
Swift, Jonathan 341
Sylvester János 251, 253, 297, 305, 416–417
Sylvester, Joshua 129

Szabad György 674
Szabadi Judit 68
Szabédi László 245, 272
Szabó András 539, 543
Szabó T. Attila 243, 245, 272
Szabó Dezső 232, 235–236, 244, 579, 593, 642, 648
Szabó Emil 121
Szabó Géza (egyháztörténész) 554
Szabó Géza (irodalomtörténész) 425, 480, 641
Szabó Gyula 249
Szabó János 434
Szabó János Győző 543–545, 547

Szabó József 652
Szabó Károly 51, 733–734
Szabó László 539
Cs. Szabó László 755
Szabó Lőrinc 71, 73, 398
Szabó Pál 332
Szabó Péter 539, 746
Szabó Richárd 673
Szabó Sámuel 742
Szabó Zoltán 381
Szabó G. Zoltán 133
Szabolcsi Bence 109
Szabolcsi Hedvig 275
Szabolcsi Miklós 377
Szacsvay Sándor 350
Száki Ferenc 638
Szalai Anna 394–395, 504
Szalárdi János 413
Szalatnai Rezső 223, 227
Szalay Fruzsina 218
Szalay László 442, 667
Szántó Béla 241
Szántó Gábor András 257
Szántó Judit 620–621
Szarvas Gábor 401
Szász Gerő 513, 516
Szász János 243, 246–248
Szász Károly 52, 129, 355, 444–445, 447, 583
Szász Menyhért 585
Szász Zoltán 589–592, 595, 598
Szászi János 419
Szathmári István 268, 272
Szathmári Pap Mihály 295, 725
Szathmári Pap Sándor 196
Szatmári Pap Zsigmond 196–198
Szauder József 151, 153, 157, 159, 265, 268, 273–274, 292, 373, 390, 428, 433–434, 503, 521, 523, 745–746
Szauder Mária 154, 273, 373, 503
Száz Kázmér 274
Széchényi Ferenc 293, 481, 568–569, 744–745
Széchenyi István 8, 182, 205, 503, 675, 729–730
Széchy Károly 102, 281
Szederkényi Nándor 544
Szegedi Gergely 251, 253, 545–547
Szegedi Kis István 463, 633
Szegedi Lőrinc 697
Szegedy-Maszák Mihály 14, 130–131, 268, 424
Szegedy Pál 652
Székely Béla 596
Székely György 126
Székely János 243–244, 250
Székely József 2
Székely Júlia Anna 539–540
Szekfű Gyula 191, 264, 379–380, 562, 567–568, 570, 634, 729–730
Székudvari János 412–413
Széles Klára 510
Szelestei Nagy László 459
Szelestey László 3–4, 19
Szélpál Árpád 329
Szemenyei Tót György 210–212
Szemere Pál 420, 427, 434–436, 503
Szemere Samu 37
Szemlér Ferenc 245, 250
Szémonidész 470, 477–478
Szenci Kertész Ábrahám 695–696
Szenci Molnár Albert 460
Szenczi Miklós 52, 55, 130
Szenteleky Kornél 538
Szentesy Gyula 218
Szentgyörgyi Albert 217
Szentgyörgyi József 214
Szentimrei Jenő 533
Szentiványi Márkos Dániel 638
Szentjóbi Szabó László 102, 151, 157, 420, 482, 570, 746
Szentkirályi György 196–197
Szepes Erika 271, 405
Szerb Antal 69, 271, 351–352, 360, 539
Szerb Antalné 530, 532
Szerdahelyi István 309, 405, 528
Szerémi György 462
Szerencsi Nagy István 295, 305
Szerencsy Józsefné Radvánszky Teréz 213
Szigethy Gábor 191, 273
Szigeti Csaba 402
Szigeti Gyula István 196–197
Szigeti István 752
Szigeti József (1822–1902) 450
Szigeti József (1912–) 272
Szigeti József (1921–) 9, 318–319
Szigligeti Ede 447–449, 453, 525, 756
Szijártó István 133
Sziklai László 32
Sziklay László 56, 268, 357, 538
Szilády Áron 87, 110, 126, 260, 262, 460
Szikszai Fabricius Balázs 545–546, 548–549, 553, 556
Szikszai Gergely 553
Szikszai Hellopaeus Bálint 547
Szilágy István 125
Szilágyi Ádám 653
Szilágyi Ákos 377
Szilágyi András 247
Szilágyi Benjámin István 550, 555–556
Szilágyi Domokos 250

Szilágyi Ferenc 268, 273
Szilágyi István 249, 440
Szilágyi János 753
Szilágyi-Sylvanus György 639
Szilasy János 7
Szili József 131–132, 309
Szily Kálmán 450
Szini Gyula 164, 375
Szinnyei Ferenc 68, 489–490, 496, 669
Szinnyei József, ifj. 291
Szinnyei József 213, 215–216, 696
Szirmai Tamás 418
Szkhárosi Horvát András 408
Szókratész 302, 377, 609, 612
I. Szolimán 458
Szombathelyi Tamás 46–47, 386
Szomori Károly 218
Szomory Dezső 72
Szontagh Gusztáv 5–6, 11, 14, 16, 19, 129
Szontágh Pál 204, 209
Szophoklész 34
Szőllősi István 129
Szőnyi Benjámin 304, 419
Szőnyi Etelka 549
Szörényi László 130–131, 267, 271, 273–274, 279, 373
Sztálin, Joszip Visszárionovics 731–732
Sztárai Mihály 458–470, 546, 633, 696, 758
Sztrahon Nelli 241
Sztripszky Hiador 733
Szuhányi Anna 351
Szurmay Ernő 266, 274
Szuromi Lajos 74–86, 268, 292, 371
Szűcs Jenő 462, 558, 564, 584
Szydłowiecki 539

Tabéry Géza 250
Tacitus, Publius Cornelius 345, 383
Takács Ferenc 752
Takács József 698
Takács Péter 390
Takáts Gyula 630
Takáts Péter 480
Takáts Sándor 339, 649, 657
Talleyrand, Charles-Maurice de 482
Tamás Aladár 593
Tamás Attila 134, 255, 377, 528
Tamás István 581
Tamási Áron 534–535
Tamási György 333
Tapié, Victor L. 94
Tarnai Andor 44, 133, 264, 268, 273–275, 291, 293–294, 297, 300–301, 306–307, 416–417, 482, 501, 517, 539, 565, 570, 572
Tarnóc Márton 401
Tasi József 331, 535, 578, 592, 595
Tasso, Torquato 60, 126, 277–280, 282–289, 301, 341–342, 367
Tavaszy Sándor 245
Taxner-Tóth Ernő 350, 389–390, 427, 437
Tayler, C. C. 129
Téglás János 173, 183
Téglásy Imre 118, 284–285, 289, 458, 758
Telegdi Miklós 633
Telek József 260
Telekes Béla 520
Teleki Gábor 196–197
Teleki József 196–197, 274, 301, 339–340, 343, 348, 741–743
Teleki Klára 196–197
Teleki László 444–446, 449–454
Teleki Sámuel 630, 744
Teleki Zsigmond 196–197
Telgarský, Jozef 473, 695–696
Tellér Gyula 311, 318
Temesvári Pelbárt 260–262, 292
Térei (Kuthi) Sándor 583
Terentius, Publius T. Afer 146
Tergovtsits József 655
Terray Barna 192
Tersánszky Józsi Jenő 134
Tertullian, N. 23
Tertullianus, Quintus Septimius F. 137
Teutsch, D. Georg 548
Tichy Gyula 68
Tidrenczel Sándor 351–352
Tieck, Ludwig 507
Tillotson 638
Tinódi Sebestyén 138–139, 251, 253, 366, 509
Tisza István 354, 356, 644
Thackeray, William Makepace 672
Thaly Kálmán 4–5, 19
Theodolus 146–147
Theokritosz 373
Thienemann Tivadar 261, 293, 521
Thordai János 401, 409–410, 413–414
Thököly Imre 100, 107, 400, 415, 669, 671
Thuküdidész 145
Thúri Farkas Pál 546, 633
Thúri Mátyás 547, 553
Thuróczy János 459
Thúry József 280–281, 458
Thurzó Anna 211
Thurzó Gábor 532
Thurzó György 193
Thurzó János 539
Todor, Avram P. 122
Tódor Ildikó 134

Toldy Ferenc 9–10, 20, 59, 119, 129, 293, 340, 435–438, 440, 442, 449–454, 488, 492, 501–504, 509–510, 515, 747
Tolnai Dali János 636
Tolnai Gábor 217, 327–328, 396, 750
Tolnai Mihály 639
Tolsztoj, Lev 124, 514, 582, 602, 752
Tomori Viola 335
Tompa László 249
Tompa Mihály 59, 61, 119–120, 204, 369, 446, 455, 508
Tompa Mihályné 120
Tonelli Sándor 334
Torda István 275
Tordai György 104
Tordai Zádor 412
Torkos László 218
Tormássy Gizella 66
Tótfalusi Kis Miklós 300, 411–412, 473, 639
Tóth Árpád 71–73, 169, 397
Tóth Dezső 133, 505
Tóth Endre 2, 4
Tóth Gábor 124
Tóth Gyula 506
Tóth József 450
Tóth Kálmán 2, 449, 455
Tóth Sándor 244
Tóth Tibor 126
Tőke (Teőke) Károly 214
Tőke (Teőke) Károlyné Bosnyák Erzsébet 213, 215
Tömörkény István 234, 241
Török Endre 752
Török János 446
Török Károly 520
Török Sophie 183, 187, 189, 394
Trakl, Georg 393
Trattner Károly 216, 748–749
Trenard, L. 92, 97
Trencsényi-Waldapfel Imre 328, 333, 614
Trócsányi Zsolt 387, 539
Tséri Verestói György 419
Tulkay János 652, 662
Turcsány Péter 361
Turcsányi Elek 585
Turgenyev, Ivan Szergejevics 514–515
Turgot, Robert-Jacques 93, 153
Turóczi-Trostler József 299, 306, 322, 392
Tüskés Gábor 126
Tverdota György 607
Twain, Mark 53, 121
Ugrin Aranka 501
Újfalvi Imre 553
Újházy Sándorné Radvánszky Polyxén 213
Újlaki Antal 237
Újvári Erzsébet 677
II. Ulászló 48, 458, 460–461, 464
Ungnad Kristóf 551
Ungvári Demeter 547
Ungvári Tamás 184
Urbán Aladár 390

Vaccaro Sifia, E. 51
Vachott Sándorné 447
Váci Pál 114
Váczy János 151–152, 213, 427, 504, 521, 724
Vadai István 74
Vadász Géza 649
Vágó Márta 334–335, 613–614, 621
Vajda György Mihály 268, 396–397
Vajda Ilona 481
Vajda János 4, 218, 670
Vajda László 353
Vajda Viktor 389
Vajthó László 101
Válaszuti György 631–634
Valerio, Giovanni Pietro 116
Velero Jakab 665
Valéry, Paul 230, 258, 602
Valikovszky Erzsébet 643–645, 648
Vályi Nagy Frenc 436
Vámbéry Rusztem 334, 589
Vanyó László 633
Váradi Antal 218
Váradi Imre 358
Váradi Mihály 410, 412–413
Váradi Szabó György 210
Varga Imre 194, 268, 271–272, 401, 410–411, 697
Varga István 335
Varga János 674
Varga József 122–124, 518
Varga Rózsa 728
Vargyas Lajos 109, 113, 126
Vargyasi Dániel István 300
Vargha Balázs 268
Vargha Gyula 519
Vargha Kálmán 127, 163, 530–532, 728
Varjas Béla 77, 86–89, 115, 125, 133, 142, 250–253, 396, 546, 635, 733
Varjas János 339–340, 350
Varkocs Tamás 543

R. Várkonyi Ágnes 15, 268, 270–271, 400, 442, 539–540
Várkonyi Nándor 376
Varloot, Jean 160
Városi István 114
Varsányi Péter István 391
Vas Andor 757
Vas Gereben 375, 675
Vas István 271, 578, 728, 749–750, 758
Vas Mihály 470
Vasarely, Victor 378
Vásárhelyi András 88
Vásárhelyi Judit 733
Vásárhelyi Miklós 134
Vass írnok 652
Vay József 522
Véber Károly 73
Vecsei István 241
Vecsey Sándor 4
Vedres István 562
Veégh Sándor 121
Végh főjegyző 652, 655–656
Veiland 657
Verancsics Antal 544–546
Veres András 1, 407, 517
Veres László 213
Veres Pálné 129
Veres Péter 234, 730
Veresmarti Mihály 631
Veress Endre 49, 141, 545
Vergilius (Publius Vergilius Maro) 137, 139–140, 146–147, 277, 279, 281, 286–287, 302, 304, 339, 341–342, 344, 347, 367, 373, 461–462, 465
Verlaine, Paul 250, 399, 580
Verseghy Ferenc 101–105, 157, 266, 274, 292, 302, 366, 420, 482, 521–523, 570
Vértesy Miklós 459
Vesalius, Andreas 302
Vészi József 519
Vezér Erzsébet 520, 583
Vianu, Tudor 121
Vidos, B. E. 563
Vincze Gábor 45, 51
Virág Benedek 216, 275, 292, 420, 435, 508, 522–523, 562, 570, 652–653, 663
Virágh László 539–540
Vita Zsigmond 354
Vitályos László 518–519
Vitet, Louis 40
Vitkovics Mihály 267, 428, 434–435
Vitnyédy István 723
Vízkelety András 637
Voigt Vilmos 75, 125, 275, 413
Voinovich Géza 52, 56, 356
Voisine, Jacques 132
Volaterranus (Raffaele Maffei) 306
Voltaire (François-Marie Arouet) 92, 94–100, 103–104, 106–107, 246, 267, 301, 339–350, 372, 507, 523, 571, 590, 742
Vörös Ferenc 653, 655–656
Vörös Imre 272
Vörös Károly 389
Vörösmarty Mihály 59, 128, 133, 207, 218–219, 257, 368, 391–392, 427–428, 431, 434–437, 440, 444, 506–509, 512, 516, 522, 525, 584, 587, 670, 747–748, 750
Vulcan, Iosif 121
Vunts 659

Wagner, Richard 587
Waldapfel József 148, 267, 273, 423
Wallaszky Pál 292, 294, 296–307
Warren, Austin 406, 528
Wass Benjamin 419
Wathay Ferenc 636
Wéber Antal 9, 268, 393
Weber Arthur 670
Weber, Max 126
Weber, Peter 158
Wehrli, Max 528
Weil, Simone 752, 754
Weisz Gyula 241
Weisz Gyuláné Löw Terka 241
Wekerle 666
Wellek, René 406, 528
Weöres Sándor 133, 376–378
Werbőczy István 622
Werfel, Franz 236
Werner Adolf 649
Wernher György 459
Wesselényi Ferenc 400, 638
Wesselényi Miklós 675
Wessely, Eugen 515
Weszely Ödön 150
Weszprémi István 275, 295, 298–300, 302–303, 340
Whitney, Geoffrey 118
Widgery, Alban G. 91
Wieland, Christoph Martin 154, 161, 521–522, 747
Wiesel, Élie 130
Wilde, Oscar 72, 602
William of Occam 13, 17–18
Wilmer, Clive 749
Wimmer Éva 275
Winckelmann, Johann Joachim 523, 746
V. Windisch Éva 195, 530, 532

Winter, Eduard 266
Wolf, Johann 553
Wolff, Christian 7
Wolleb, Emmanuel 742

Young, Arthur 341, 347

Zabolai Kis Sámuel 482
Zacharias Chrysopolitanus (Zacharie de Besançon) 536
Zaciu, Mircea 122
Zadányi Éva 481, 483
Zádor Anna 275, 746
Zádor (Stettner) György 392, 435–436
Zákonyi Mihály 45–47
Zalán 622
Zalán Tibor 134
Zalánkeméni Péter 47
Zalka Máté 255–256
Zalonyi Nagy József 471–473
Zathureczky Gyula 271
Zeiller, Martin 322
Zemplényi Ferenc 539
Zentai Mária 410
Zichy Antal 204
Zilahy Károly 516
Zilahy Kiss Károly 443
Zilahy Lajos 355–356, 534
Zilai Sámuel 724–727
Zimándi P. István 429
Zimányi Vera 268
Zingerle, J. 461
Zinovjev 731
Zolnai Béla 583
Zombori Bálint 661
Zombori István 539
Zotter, Hans 210
Zoványi Jenő 544–550, 554, 556, 636, 695–696
Zrínyi György 292
Zrínyi Ilona 415
Zrínyi Miklós (XVI. sz.) 288
Zrínyi Miklós 60, 137, 139–140, 143, 145, 269, 277–290, 293, 301, 304, 321, 366–368, 373, 432, 635–636, 653, 722–724
Zuber Sándor 655
Zweig, Stefan 595–596
Zsámboky (Sambucus) János 115–118, 283–285, 289
Zschorn, Johann 409
Zsigmond király 537, 667, 670
Zsigmond Ferenc 166
Zsilka Tibor 74
Zsindely Endre 481, 483–484
Zsirmunszkij, Viktor Makszimovics 406
Zsolt Béla 578, 588, 590–592, 594–596

DÁVIDHÁZI PÉTER

ISMERETELMÉLET ÉS IRODALOMKRITIKA ERDÉLYI JÁNOS GONDOLATRENDSZERÉBEN

Amikor az ismertebbtől a föltáratlan felé haladva előbb Erdélyi János irodalomkritikai normáit vesszük szemügyre, majd ismeretelméleti álláspontját mérjük be, e látszatra távoleső gondolati alakzatok rendszerbe illeszkedésének megvilágításával, s végül összhangjuk jelentésének értelmezésével egy nemegyszer méltatlanul kisebbített gondolkodó esedékes perújrafelvételét szeretnénk előkészíteni. Mert hiába tudjuk, hogy „a magyar filozófiai kultúra hiányának" okain tépelődő Lukács György már 1910-ben mennyi erőt tudott meríteni, „a nagy filozófia szükséges erőfeszítéseitől való irtózás" közegellenállásával szemben, az elméletre szoktatást élethivatásként kitűző Erdélyi hitvallásából,[1] mégiscsak azt az 1948-ból származó ítéletet citálják tőle egyetértőleg ma is,[2] mely szerint a XIX. század nem „termelt ki" olyan magyar gondolkodót, „akit – határainkon kívül – akárcsak tisztes másodrangúnak is lehetne számítani".[3] Bár akad már irodalomtörténész, aki szerint Arany nagykőrösi lírájáról „napjainkig a legmélyebb elemzést" Erdélyi adta,[4] kritikusi életművéről máig nem tűnt el egészen „az esztétikailag oly kevéssé fogékony esztétikus" „akit még újabb kritikánk is érdemén felül becsül" Babitstól (még 1910-ben) ráütött bélyege.[5] 1940-ben egy irodalomszemléletének fejlődésvonalát végigkövető tanulmány hiába üdvözli benne a *nemzeti klasszicizmus* később nagy tért hódító fogalmának megteremtőjét, s a *Pályák és pálmák* kései népiesség-értelmezésében „a mai magyar irodalomtörténet vérszerinti ősét", összefoglaló értékeléséből végül mégis a politikai valóság elől elbujdosó „irrealista" képe rajzolódik ki, aki „a filozófiai művelődés légvárát építgette", s mint „örök magyar álmodója egy teljesülhetetlen álomnak", „nagyszerű illúziót kergetett".[6] S bármennyi értékmentő jószándék vezette is, tegyük fel, az 1950-es évek reprezentatív (bár filológiailag nem túl aggályos) Erdélyi-tanulmányát írró tollat, az életmű értékeit a szabadságharc előtti munkásságra korlátozza: Erdélyi 1849 után „nem volt képes arra, hogy a kritikus igazi funkcióját teljesítse" és ellenszert nyújtson „az irodalmi Deák-párt áfiuma ellen"(!), *A hazai bölcsészet jelené*ben „filozófiai álláspontjának végső csődjéig jutott el", egész 1849 utáni bölcseletével pedig egyenesen *„a magyar reakciós filozófiai fejlődés egyik kezdeti láncszemévé"* vált.[7] Megérett az idő arra, immár a kritikai összkiadás első, eddig hozzáférhetetlen anyagot is tartalmazó kötetének birtokában, hogy fellebbezzünk a sárospataki gondolkodó ügyében.

[1] LUKÁCS György, *Arról a bizonyos homályosságról Válasz Babits Mihálynak* Nyugat, 1910. dec. I. III. évf. 23. sz. Kötetben: LUKÁCS György: *Ifjúkori művek (1902–1918)*, Bp. 1977. 783. Vö. még uo. 578.

[2] LADÁNYINÉ BOLDOG Erzsébet, *A magyar kultúra „afilozofikusságáról" a XIX. század második felében*, FilSzle 1980. 890.

[3] LUKÁCS György, *Új magyar kultúráért* Bp. 1948. 13.

[4] VERES András, *Erdélyi János és Az ember tragédiája*, in *Mű, érték, műérték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére*, Bp. 1979. 204.

[5] BABITS Mihály, *Petőfi és Arany*, Nyug. 1910. II. 1577–1590. Kötetben: BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok* I–II. Bp. 1978. I. 179–180.

[6] HARASZTHY Gyula, *Erdélyi János irodalomszemlélete*, Bp. 1940. 24., 48.

[7] HELLER Ágnes, *Erdélyi János*, in Filozófiai Évkönyv, I. évf. Bp. 1952. 457., 473., 470.

Kritikáinak egyes ítéletei mögött jól kitapinthatók művészetelméleti felfogásának általános elvei, s bár az utóbbiakat pusztán az előbbiek segítségével is rekonstruálni lehetne, érdemes az elméleti megnyilatkozásokkal kezdeni, s azután figyelni meg nézőpontformáló átsugárzásukat a gyakorlati kritika területére. A *Szépészeti alapvonalak* szerint a művészeti szép, „(. . .) szellem által születvén és újra alkottatván, magasabban áll a természeti szépnél (. . .)". A művészet feladata, hogy a látszatban kiemelje a lényeget, külsővé tegye a belsőt; a látszatra szükség van, mert nélküle nem ismerhetnénk a lényeget sem; a műalkotás azonban nem lehet „(. . .) puszta látszat, hanem odamutatás a magasb valódiságra (. . .)"; a mű „(. . .) érzékeinkért van ugyan, de nem mint érzéki tárgy (. . .)", hanem „(. . .) *érzéki alatt szellemet ad* (. . .)" A művészetnek tehát „(. . .) tartalma az eszme, melynek előállítási formája az érzéki képes forma". Értéke attól függ, „(. . .) minő egységes és belső módon vannak egymásba áttéve alak és eszme". Maga a szép sem más, mint határozott alakkal bíró eszme; közvetlenül, de eszmét képviselve jelenik meg előttünk, „(. . .) külső egyediségében egyetemességre mutat (. . .)". Külső léte a fogalom megvalósítása, azaz „fogalom" és „tünemény" egységbe forrva teljesen áthatják benne egymást, fölismerhetővé téve a „célirányosságot", „elevenséget" és „jelentességet" (Erdélyi itt Goethe „Bedeutung"-jára hivatkozik). Művészetről csak annyiban beszélhetünk, amennyiben eszme „lelkesíti". A tények meghaladása Erdélyinél valami túlmutató, mögöttes valóság tüneteiként való értelmezésükkel történik meg: „(. . .) nem a külsőt kell utánozni, hanem a lelkes külsőt, azt a külsőből, mi lélekremutat. Ezen tisztítás, *megválasztás* szüli az eszményt."[8] Ha ily módon leválasztjuk tehát a *Szépészeti alapvonalak*ról a szimbolikus, klasszikus és romantikus művészetnek a hegeli esztétikából átvett hármas elméletét, a művészet lényegére és a szép természetére vonatkozó megállapításoknak ilyen, egy bekezdésbe sűríthető esszenciáját szűrhetjük le.

Az ebből logikusan következő normakészletet mintegy munka közben lephetjük meg a Budapesti Szemlében közzétett tanulmányában, mely egy esztendő lírai termését veti kritikai vizsgálat alá (*A legújabb magyar líra,* 1859). Székely Józsefet például azért tartja jobb költőnek, mint ahogy a közvélemény megítéli, mert versei minden művészi fogyatékossága dacára még cinizmusa és embergyűlölete is „(. . .) legalább a *szellem*világban veszik kezdetöket, lelik alapjokat; az ő dalai legalább szeszélydalok, azaz nem puszta kézzelfogható, rossz és ócska empíria". Tóth Endre viszont versei nagy részét „(. . .) az érzéki közvetlen világból (. . .)" veszi, ráadásul képzeletének túlzásaival „kinagyítja" a természetet s így „(. . .) magánkívülivé emeli, azaz, a mi külső, mintegy még külsőbbé teszi, holott úgy is a mint van, költőnek leginkább és csak annyiban igaz és szép, a mennyiben belsőre, azaz szellemvilágra viszonylik és mutat, melynek másolata épen az emberi lélek". Az a néhány verse a legjobb, amelyekben sem önnön képzeletének, sem a külső természetnek nem engedett egyoldalúan teret, hanem „(. . .) a fölismert külvilág kivonatát, lényegét idomítá költőisége szerint". Művészetét ilyenkor „szellemi forrása", „eszményi eredete" emeli föl, a „kebel" „teremtő hozzájárulása", mely nélkül „puszta élet", „durva természet" maradna. S amikor Erdélyi egy harmadik költő, Tóth Kálmán egyik verséből azt véli kiolvasni, hogy a szerző nagyobb dolognak tartja az érzést az erénynél, úgy véli, okvetlenül „szemére kell lobbantani" tévedését.[9] Ha meggondoljuk, hogy az érzés Erdélyi számára itt nyilvánvalóan puszta belső tényt jelentett, míg az erény ennek választott értékrendszeren nyugvó, etikus belátásra épülő átértékelését képviselte, akkor a költő rangsorának ilyen kiigazításában a tényfelülbírálás elvének[10] lappangó értékrendjét láthatjuk működni. Ezt az értékrendet avatja normává akkor is, amikor javára írja a költeménynek, hogy túljut az empírián, vagy amikor elmarasztalásként említi, hogy a vers megreked a külsődleges érzéki valóságnál, anélkül, hogy azon keresztül a belsőre, szellemire utalna. A művészet eszmekifejező funkcióját hangsúlyozó elméleti állásponttól logikus és rövid út vezet a gyakorló kritikus normaválasztásához.

[8] ERDÉLYI János, *Szépészeti alapvonalak,* in *Tanulmányok,* Bp. 1890. 508–509., 513., 516–518., 530., 536.

[9] ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra* (1859) Budapesti Szemle, 1859. Kötetben: *A magyar líra, 1859* címmel, ERDÉLYI János, *Tanulmányok* 108., 118–119., 121–123., 136–137.

[10] Ennek korabeli érvényesüléseit külön összefoglaltuk, *A kritikatörténet korszakformáló elve 1849–1867.* ItK 1981. 153–162.

Esztétikai alapelvek és kritikai normarendszer összhangjának legbeszédesebb dokumentuma az az értékítéletbeli módosulás, mely Erdélyi, Arany és Gyulai népiesség-felfogásában az ötvenes évek vége felé beállott, s az a valóságos kritikai hadjárat, melyet a népiesség elfajulása, az ún. *kelmeiség* ellen folytattak. Ez a hadjárat a puszta anyagiságon túljutó, esetleges tényeket meghaladó, eszmét kifejező művészet védelmében szállt síkra, s értékes kritikai fölismerések tudatosítására és nagy teherbíróképességű normakészlet kimunkálására adott alkalmat. Erdélyi, korai figyelmeztető cikke után (*Népköltészet és kelmeiség*, 1853), még Arany első folyóiratának megindulása előtt, a Budapesti Szemlében közölt tizenegyrészes tanulmányában fújt riadót a kelmeiség ellen (*A legújabb magyar líra*, 1859), majd négy évvel később ugyanez lett főmotívuma az Ország hasábjain folytatásokban publikált tízrészes szemléjének (*A legújabb magyar líra*, 1863). A két tanulmány gondolatmenete természetesen simul egybe. Az első kiindulópontja a másodiknak is alapgondolata: ahogy Arisztotelész szerint az egészséges testben minden tag az egésznek van alárendelve, ugyanúgy kell a művészet elemeinek követniök „az uralkodó eszme szabályait"; a természet sötétségével, bizonytalanságával és anyagiságával a művészet világossága, tudatossága és eszmeisége áll szemben. Ez az eszmeiség annyit jelent, hogy „(. . .) a gondolatnak meghódol minden elem és kelme, az egésznek a rész (. . .)", s hogy a gondolat mint „vezérfény" minden kelmét átvilágít. A „kelme" a művészetben lehet népi vagy nem népi, jelentőségét azonban semmiképp sem szabad eltúlozni: a gondolat „megjelenik benne", de nem zárkózik örökre belé; „(. . .) az erő nem az anyagban rejlik, hanem azon viszonyokban, melyek közé az anyag jut; s a művészet eszmeiségét sem az elem vagy kelme határozza, hanem azon fensőség, mellyel ezeket uralkodása alá veszi." Ezzel szemben az újabb magyar lírában „(. . .) követelő fontossággal lépett föl a részlegesség, a kelmeiség (. . .)", s mivel az efféle fordulat mindig visszaélés, mely a szép fogalmának eltorzulásából következik, az ilyen művészet „(. . .) sohasem forrhatja ki magát eszthetikai épséggé, egészletté".[11] A kritikának éppen ezért, bármekkora is a „fölsemvevés" iránta,[12] szembe kell szállnia az esztétikailag téves irányzattal.

Az általános helyzetkép ilyen fölvázolása és a kritikusi nézőpont kijelölése után egyes költőkről írott kritikák füzérét kapjuk, melyekből költészetük sajátos jellege, egyéni világa is kirajzolódik, az értékítéletet azonban mindig „eszme" és „kelme" adott viszonya befolyásolja. Szelesteyvel például az történt, ami közös sorsa azoknak, „(. . .) kik a tényeket mintegy földrajzi kiterjedésök után mérik a fölszínen, s nem ékelik át a gondolkodás beható mélységével (. . .)": rabul ejtették a részek s nem tudott eljutni az egészhez. Korábban az eszményi szférájában mozgó versei annyira légnemű elemekből álltak, hogy nem volt, ami formát kaphasson bennük, a forradalom után viszont a vidékiességhez és „(. . .) a vaskos és vastag tapasztalás eseléki adataihoz (. . .)" pártolt át, népi szólásokhoz és helyszínekhez folyamodott, és „(. . .) azon biztonsággal, melyet a tárgyak úgyléte, számszerint kimutatható érve kölcsönözhet a meggyőződésnek (. . .) felállítá a kelmeiség theoriáját (. . .)", s ezzel a „mellékest", „járulékit", „valót", „eselékit" és „napit" tette a „lényeges", „állagi", „valódi", „szükségszerű" és „örök" helyébe. A népi és nemzeti költészet különválasztásával Szelestey kettétörte a költészet egyetemes eszméjét; a népi költészetet a nemzeti alapjának hirdette, holott az ikrek nem lehetnek egymás szülei; a tapasztalati tényeket „ideális fokra" emelte, holott „(. . .) a tények nem idealizmus magukban, sem az idealizmus nem tény magában, hanem ép egészletet, konkrét teljességet a kettő ad együtt". Szelestey elve, a „tényszerű költészkedés", tehát esztétikailag hibás. Ezután költeményeinek részletes vizsgálata következik, ahol is – kő kövön nem marad.[13] A tényfelülbírálás attitűdjének és elméletének irodalomkritikai alakváltozata domborodik itt ki: Erdélyi, a népiesség egykori elméletírója s a népköltészet korai gyűjtője, a tények bálványozása s távlattalan szűkkörűség miatt elutasítja a „népvidékiség" poézisét, s nemcsak Szelestey másodrendű költészete fölött tör pálcát, hanem a népi költészetet a nemzeti alapjának megtevő szemlélet fölött is. A számba vett tények szellemi meghaladására ösztönző szemléleti beállítódás, a szabadságharc és kiegyezés közti kor átfogó művelődéstörténeti tendenciája nemcsak a népiesség értékes növényét segített megszabadítani a ráburjánzó gyomtól, hanem része volt abban is, hogy a népiességnek a kultúra egészében elfoglalt helyét kisebbnek kívánta már ez a kor, mint a forradalom előtti.

[11] ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra* (1859), in *Tanulmányok* 58., 59–60.
[12] Uo., 6.
[13] Uo., 62., 87–91., 93., majd a részletes verselemzéseket l. 94–106.

A kelmeiség, „vidékiség", „népvidékiség" költészetének napja különben, véli Erdélyi 1859-es tanulmányában, már le is áldozott, s talán az emelkedés is megkezdődött, ha nem ért is még föl a magyar költészet a hanyatlás előtti szintre.[14] Székely József költészete több szempontból kifogásolható, de legalább nem merül ki a kézzelfogható megverselésében.[15] Tóth Endre fantáziája nemesebb annál, „(. . .) mely a testest szereti s csak a kézzelfoghatón akad meg (. . .)"; Zalár azonban megintcsak azok közé tartozik, akik „(. . .) a tényeket, legyenek valóság vagy képzelődés tényei, szakadozottságukban (. . .)" méltányolják; az ő „reál fejébe csinált" verseiben „iparstatisztikai adatok" is feltűnnek.[16] Az egyik tényező, amely Vajda Jánost is „*maivá* bélyegzi", hogy az érzéki használata helyett, mely szellem és anyag „egymásba áttörése" volna, a „*testinek* kultusza", az „anyagiság tisztelete" jellemző rá. Vajdának mégis „(. . .) érdeméül kell (. . .) felróni, hogy nem sokat törődött a népi elemmel másképp, mint a művészet föltétei kívánják. Ő kellő becsre szállította le a népiesség elemét, azaz nem nézte célul, mikép Szelestey, hanem alárendelt mozzanatul vagyis eszközül, mint Arany; s ez szerencséje."[17] A szemügyre vett költők jellemzése és értékelése mögött jól látható a következetesen megőrzött nézőpont, mely a művészet eszmekifejező funkcióját emeli ki, tényeket meghaladó költészetet igényel, s a népiesség szűkebb körre vonását szorgalmazza.

Ez viszi a vezérszólamot a négy évvel későbbi tanulmányban is, sőt ennek hangja, ha lehet, még szigorúbb. Igaz, itt is megjósolja, hogy a „baj" már vége felé jár, előbb-utóbb „(. . .) a népi elem megszűnik uralkodó lenni, s a művészet egyetemes országában kellő mértékre vonatván alá, fog hatni mint egyes alkatrész vagy kémiai vegyülék (. . .)", de azt is látja, hogy számos olvasó „belé szerelmesedett" az elmúlt két évtized népies költészetébe. Pedig, kérdezi, mit adott a „népköltészet"? „Igen sokat, ha kelmére tekintünk, s igen keveset, ha művészetre gondolunk." A népballadák remekléseinek titka rejtély marad, melyet sem utánozni, sem mintául venni nem tanácsos; egyébként is, a legsikerültebb népi alkotás sem „(. . .) állhat föntebb az öntudatos művészi alkotásnál, melyben szabad cél, öntudatos irány, minden titkokig átlátszó tisztaság uralkodik".[18] A népköltészet „sokat használt", ám „(. . .) kivételesen oly ferdüléseket mutat, mint a régibb költészetben akár a nemzeti és politikai, akár az ó klasszikai vagy új európai modor". A mirtusz és ciprus helyét elfoglalta a délibáb és holdsugár, az érzelgős helyét a betyáros, az új „eszmedivat" azonban éppoly unalmassá vált, mint a régi. Egyelőre az újítás vágya is csak újabb félszegséghez vezet; s a korábbi tanulmányból ismerős helyzetleírás végén ott a kemény ítéletű hasonlat: mintha „sánták országában" járnánk.[19]

A kritikafüzér, ugyanazon nézőpont fonalára fűzve, ezúttal sem marad el. A „népvidékiség" poézisével szemben, emlékezhetünk, az volt egyik kifogása, hogy túlságosan szűk körű, részlegességbe zárja s külsőségeknek, esetleges tényeknek rendeli alá a költészetet. Kuthen költészetében e jelenség vallásos változatát ismeri fel.[20] Vecsey Sándor múzsája „pedestris musa", a mindennapihoz vonzódik. Jó, ha a képzelet a szeméten is megtalálja a gyöngyöt, de hiba, ha csak ott találja meg, veti ellen Erdélyi, hiszen a költészet „(. . .) nagy gondolatok hordozója (. . .)", tárgyainak „felsőbb világát" nem szabad elutasítani, a pacsirta leszáll ugyan az útra, de énekelni a magasba szökik fel.[21] Bulcsu Károly tanultabb költészete helyesen tette, hogy „(. . .) a szép iránt megoszolhatatlan szeretettel fordul minden tájhoz, minden időhöz, hol azt meglelheti (. . .)". Esztétikai meggyőződés és keserű történelmi tapasztalat mondatja Erdélyivel, hogy itt volt már az ideje „(. . .) visszatérni (. . .) a szép múlthoz, közelebb hozván egymáshoz a századok távolát, a népek ízlését, mert magában egy nép sem állhat fel többé, s úgy nem állhat fel ízlés, mint politika tekintetében".[22] Thaly Kálmán *Kárpáti kürt* és *Székely kürt* című verseskötetei, melyekhez költőjük saját bevallása szerint „(. . .) fáradságot nem kímélve

[14] Uo., 106–107.
[15] Uo., 108.
[16] Uo., 116., 139., 145.
[17] Uo., 151–152., 153–154.
[18] ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra* (1863) Ország, 1863. Kötetben, *A magyar líra, 1863* címmel: ERDÉLYI János, *Tanulmányok* 193–194.
[19] Uo., 194–195.
[20] Uo., 201–202.
[21] Uo., 208., 209., 212–213.
[22] Uo., 195., 224–225.

gyűjté a daltárgyakat (. . .)", azt bizonyítja kritikusa számára, hogy „(. . .) a daltárgyak fejére szaporodnak az embernek (. . .)", mígnem úgy belezavarodik „(. . .) a hazaiba, helyszerűbe mint kelmébe, hogy mindig fog még hiányozni valami belőle (. . .)". Ez szükségszerű is, hiszen „(. . .) a tárgyi világnak az a makacssága van, hogy soha sem végződik be, ha nincs elé határ vetve a feldolgozó szellem által". Thaly azok közé tartozik, akik hajlamosak „(. . .) a kelmeiség túlbecsülésére, a történelminek egyszersmind költői gyanánt vételére".[23] Zalár egyes kifejezései viszont „a régi hyperidealizmushoz" térnek vissza.[24]

Erdélyinek ezekben a tömör kis kritikáiban egységbe forr a mindenkori tények figyelembevételét és meghaladását igénylő esztétika a költészet történetének korábbi egyoldalúságait szintézisre váltani kívánó hegelies fejlődésértelmezéssel, a népiesség igazi értékeit változatlanul szívén viselő költő-kritikus aggodalma a „népvidékiség" beszűkítő hatását ismerő s a kelmeiség kultuszát elutasító teoretikus erélyes figyelmeztetésével. Esztétikai alapelvei önmagukban is indokolhatnák a kelmeiség elleni kritikai küzdelmét, hozzájárult azonban ehhez 1849 történelmi tapasztalata, a magyarság magára maradása és a szabadságharc bukása, s az abszolutizmus túléléséhez erőforrásként nemzeti egységet kívánó ideológiai korszükséglet is. „Falu vagy vidék, köznép vagy úrirend, végelemzésben, nem oly szűkkörűség-e, hogy a legköltőibb gondolat is elsoványodik, mihelyt hozzájok mérsékeltetik?" – kérdezte az 1849-es tanulmányban,[25] 1863-ban pedig, mint láttuk, a népiesség elhúzódó hegemóniáját *baj*nak nevezi, s azt vallja, hogy önmagában egyetlen nép sem „állhat fel", sem az ízlés, sem a politika területén. A két tanulmány egybecsendülő állásfoglalása óhatatlanul fölidézi az egykori hangot, mely még egészen másra tanított. Petőfiét, aki első levelében, 1847. február 4-én, a *Toldi* fölötti meglepett örömében, így írt Aranyhoz: „Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá! ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politicában is uralkodjék (. . .)".[26] E hang végső elhallgatásától Erdélyi első tanulmányáig tíz, másodikig tizennégy esztendő telt csupán el, más viszonyok közt talán nem hosszú idő. Itt hosszú: a népiesség átértékelésének jelképérvényű, önmagán túlmutató mozzanatán is lemérhetjük, mennyire más már ez a kor.

II. 1. A „tárgyilagosság" kitágítása: bevezetés Erdélyi ismeretelméletébe

Ismeretelméleti előfeltevéseinek vizsgálatához kiindulópontként azokat az érveit tanácsos szemügyre vennünk, melyekkel a filozófiától elvárt „életrevalóság" követelményét a magyar filozófia kibontakozásának akadályaként hárítja el. Szerinte ugyanis ez a követelés „a tárgyilagosság elégtelen felfogásából" eredt, abból tehát, hogy „e kategória igen takarékosan pusztán a tapintható vagy érzékelhető világban mondatik érvényesnek, mikor hit, isten, halhatatlanság stb. metafizikai lények aztán nem bírhatnak tárgyilagossággal, s az eszme *csak* eszmének marad az érzékeinket meghaladó túlban, létrejöhetlen elvontságban".[27] Erdélyi a korabeli eszmekincsből jó érzékkel szűrte ki a pozitivista tendenciákat, és sokoldalú bírálatukat adta; az idézett mondat tulajdonképpen a pozitivizmus ismeretelméleti kritikájának kezdete nála. Azért kárhoztatják elsorvadásra a filozófiát (s nemcsak annak „metafizikai", hanem minden spekulatív ágát) a reáltudományokkal szemben, mert életrevalóságot, gyakorlati hatékonyságot kérnek számon mindenen, s a filozófiát életidegen, valóságos létet nélkülöző, meddő konstrukciónak vélik. Pedig a „tárgyilagosságot", tehát a tárgyszerűen megismerhető, ellenőrizhetően valóságos létezés rangját szerinte tévedés eleve csakis a kézzelfogható külső valóságra korlátozni, ahogy Szontagh Gusztáv tette,[28] hiszen az érzéken túli elvont eszme is hozzáférhető, hatóképes és teljes jogú része a valóságnak. Erdélyi a világnézeti meggyőződést történelem-

[23] Uo., 251–252., 253.

[24] Uo., 265.

[25] ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra* (1859), in *Tanulmányok*, 126.

[26] Petőfi Sándor Arany Jánoshoz, 1847. február 4-én. In *Arany János levelezése (1828–1851)* Krk. XV. Sajtó alá rendezte SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István. Bp. 1975. 50.

[27] *A hazai bölcsészet jelene*, in ERDÉLYI János, *Filozófiai és esztétikai írások*. Sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Ilona. Bp. 1981. (A továbbiakban: FEI) 54.

[28] *A magyar Parthenon alapjai. Szontagh Gusztávtól*, in FEI, 104.

formáló tényezőnek, a történelmi tények létrejötténél bábáskodó hatóerőnek tekintette, másrészt a nyelvileg leírt tényállásban mindig érezte a nyelvi közvetítésben lappangó létértelmező erőfeszítés alakító hatását is;[29] részben ezekkel függhet össze, hogy a megvalósult, kézzelfogható tények tartományán kívüli eszmék világát is a „tárgyilagos" és komolyan veendő valóság rangjára emelte. Ahogy a tényekről megsejtette, hogy létrejöttükben eszmei mozzanat is közrejátszott, itt az eszmeiről állapította meg, hogy nem szűkölködik a „tárgyilagosság" státusa nélkül.

A külső tények és belső tudati tartalmak éles és merev választó vonalának feloldásával az irodalomkritika szempontjából is fontos műveletet hajtott végre, hiszen a pozitivizmusból később kinövő logikai pozitivizmus majd éppen a „verifikálható" külső tényekre szorítkozva fogja az esztétikai értékítéleteket ellenőrizhetetlen és értelmetlen látszatkijelentésekké, puszta érzelmi reakciókká lefokozni, melyek legföljebb szociológiai szempontból lehetnek tanulságosak. Ezzel szemben ő elvetette a „józan ész" szűkös álláspontját, mely „igazságnak" csak az „érzéki valósulást" tartja, s így a közvetlenül tapinthatón túlmenő ítéletekhez is megteremtette a jogalapot. Szerinte, amíg a józan ész kezdetleges bölcsészete, „elvonván (abstrahálván) egymástól a tárgy jegyeit, örökösen különít, s különítéseiben makacsul megmarad", addig még a dolgok részlettulajdonságokat egybefoglaló fogalmáig sem juthat el, megreked a jelenségek egy-egy aspektusának önállósult érzékleti képénél; náluk a fogalomalkotáshoz kellő szellemi hozzáadás, „a gondolat *csak* gondolat; eszmét, gondolatot tárgyilagos lét nem illett; (sic – DP) ezek egyedül akkor valók, ha érzéki szemlélet járul hozzájok."[30] A közvetlen tapasztalatban föltáruló s részletet egészként álcázó érzékleti képen a megismerésnek túl kell juttnia, az abban adottat ki kell egészíteni olyan elemekkel, amelyek nincsenek meg benne; a kézzelfoghatóra korlátozott „tárgyilagosság" a megismerési folyamatnak is útjába áll. Szontagh álláspontját, mely a tudomány becsét „igazságától" *és* „életrevalóságától" tette függővé, s melyben joggal láttak „a pragmatizmus igazságelméletét" előrevetítő kezdeményt,[31] Erdélyi a „tárgyilagosság" státusának e radikális kiterjesztésével is bírálta: a nem kézzelfogható tudati tartalmak komolyan veendő valóságát és tényalakító hatását fölfedve a közvetlenül alkalmazható és anyagi hasznot hozó tudomány, illetve a lételméleti vizsgálódások nem életrevalónak kikiáltott bölcselete közti különbséget minőségiből fokozativá értelmezte át.

S itt már elég közel kerülünk ahhoz, hogy Erdélyi ismeretelméletének alapvonalai kirajzolódjanak. Jellemző, ahogy szembeállította egymással a „lélektani" alapú és az „eszmei" elvű filozófia híveit. Az utóbbi irányzat, melyhez magát is sorolta, végigjárta a szellem fejlődésének három (bevallottan hegelies) lépcsőfokát, a megkülönböztető elsőt, a reflektáló és absztraháló másodikat, végül a spekulatív harmadikat, s így „a tapasztalást és gondolkodást nem állítja szemközt egymás ellenében", „nem oly egyoldalú, hogy kizárná a tapasztalást", hanem a korábbi fejlődési fokokat is „magával emeli". (Az utóbbi kifejezésben könnyű fölismerni a hegeli *aufheben* fordítását.) A „lélektani bölcsész" ezzel szemben nem tud túljutni „a tapasztalás és gondolkodás egymástul elszakasztott" elméletén.[32] Ezt az ismeretelméleti dichotómiát Erdélyi több írásában igyekezett cáfolni. Elképzelhetetlennek tartotta, „hogy az érzékek és ész, mint ismeretforrások, egymást kizáró, különvizű két kútfő volnának; (. . .) az ismeret (. . .) akármely forrásból eredjen, utoljára is ismeret és száz csatornából is együvé foly a tudalomban, elítéltetik az észben", mely az ítéletre és okoskodásra képtelen érzékekkel szemben „a döntő bíróság" szerepét tölti be. Az ész egységesítésre áhítozik, s ezt átérezve a természettudósok úgy akarnak eleget tenni követelményének, hogy az ésszerű egység kimutatása, az ésszerűen egységes magyarázat érdekében – programjukhoz képest következetlenül – túllépnek a tapasztalatilag igazolhatón, például „minden tapasztalatiságnak, a lég, meleg, világosság körül, egy egy parányt vesznek fel alapjául, s állítják tapasztalati létökre azt, amit soha nem látnak, éreznek a parányt; s ama becsvágytól, hogy észiek, ésszerűek legyenek, maguk ellen bizonyítanak". Ez az idézet a pozitivista tapasztalatiság verifikációs elvének (korát megelőző) ismeretelméleti alkalmazása s egyben tökéletlen kivitelezését szemléltető (és kivitelezhetetlenségét sugalló) kritikája. Erdélyi szerint szükségszerű, hogy az egységhez

[29] ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 35–44., 54.

[30] ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 80.

[31] KORNIS Gyula, *A magyar filozófia fejlődése és az Akadémia*, in *Magyar filozófusok*, Bp. 1944. (Második, bővített kiadás) 35.

[32] *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 127–128.

csak a tapasztalati tények meghaladásával juthatunk el: „Az egység eszmei lény; egység nincs másutt, mint az észben. Azt nem ki-, vagy megmutatni kell, hanem felfogni és kijelenteni. Az egység felfogása reveláció, nyilatkozás. Ha elő nem bírjuk állítani az elmében: sohasem találjuk meg a tényekben; ha nem ismerhetjük meg a szellemben, fölfedezhetlen marad előttünk a természetben." Az egység keresésének legkülönbözőbb területeit és formáit felsorolva a teljes tapasztalati megalapozás elmaradására és a hit kiegészítő igénybevételére következtetett: „Az emberi elmének ilyes megnyugvása az egység eszméjében a kiemelt ismereti ágak szerint (...) inkább hiten, mint tudáson, inkább lehetőségen, mint szükségszerű alapon épül. (...) Ha nem csalódom, minden álláspont vagyis elismerése némely állandó törvényeknek morálban, természetben inkább hiten épül mint tudáson (...)".[33] Az önmagára utalt tapasztalás elégtelenségére, a közvetlen empíria gondolati meghaladásának szükségességére célzott akkor is, amikor szerinte a filozófia számára igényelt „gondolkodásbeli szabadság" nem fér össze azzal, hogy „épen e szabadság a kültermészet, a tapasztalás, szóval a végesség korlátaiba szoríttatik".[34]

Átvett és önálló[35] filozófiatörténeti értékítéletei ugyancsak tapasztalat és gondolat egymásra utaltságának, szintézisük szükségességének felismerését hordozzák. Mind a Descartes-tól Wolffig, mind a Locke-i empirizmustól a francia materializmusig ívelő fejlődésvonal önmagukban elégtelen megoldásokat hozhatott csak: „Mivel mindkét rendszer egyoldalúlag indult, azaz egyik a tudatot, másik a létet tartotta elegendőleg szilárdnak; betölthetlen mélység maradt közöttök a rendszer fejlődése folytán. Mert ha az ellentét egyik oldalával, mint önálló szilárddal tétetik a kezdet, az ellentét kiengesztelhetetlennek marad. Ama két irány, *Cartes-i* és *Locke-i*, már egyoldalúság, melyből eleven nem származhatik." A hegeli filozófia nagy fegyverténye, mint a név említése nélkül célzott rá, éppen ennek az egyoldalúságnak a kiküszöbölése: „Csak az az életrevaló azonság, mely nemhogy elenyésztetné az ellentétet, hanem inkább fölveszi magába és magává azonítja, mit csak a legújabb bölcsészetben látunk teljesedve."[36] Másutt egyértelműen kiderül, kire utalt a *legújabb bölcsészet*tel: „Hegel pedig összefoglalván mindazon fokozatokat, melyeken a gondolat fejlődése áthaladott, rendszert alkota belőlök, melyben a tapasztalat mint kezdő ismérési mód épen úgy megleli méltatását, mint a legfellengősb eszmeiség, Locke mint Cartes, Baco mint Fichte; s atyja lőn az általános eszmeiségnek (absolutus idealismus)."[37] Hegel szintézise a két alapvető filozófiai szemléletet, azaz „a lét és tudat, vagy valódiság és eszmeiség nézeteit, bensőleg forrasztja össze (...)."[38]

A magát az eszmei bölcsészet munkásaihoz soroló s a magára utalt tapasztalás elégtelenségét hirdető Erdélyinek felelnie kellett a lélektani bölcsészet vádjára, mely szerint megvetette a tapasztalást és „teljesen maga szabadjára szeretne gazdálkodni a világgal".[39] Felelete közel kerül ahhoz, ahogy a kritikai megközelítésmód lényegét később Greguss Ágost összefoglalta. Greguss úgy vélte, hogy a kritikai attitűd számára valaminek a „megléte csak annyiban tekinthető érvényesnek, amennyiben igazolható", szemben a tekintélyelvi magatartás irányadó elvével, mely arra ösztönöz, hogy „a meglevőben meg kell nyugodni, mert éppen megvan".[40] Erdélyi szerint pedig az eszmei felfogás híveit az különbözteti meg *a filozófiában* a lélektani bölcselőktől, hogy „nem tartják mindjárt életnagyságú, telivér igazságnak azt, a mi közvetlenül van, mert ez csak *van;* mi által még nem mondatik, hogy

[33] *Az eszmeelviség védelme*, in FEI, 133–134.

[34] Uo., 129.

[35] Erdélyi gondolatrendszerének belső összefüggéseire és fő tendenciáira figyelve az átvett, illetve saját gondolat éles megkülönböztetése nem mindig lényeges: egyes gondolatainak sajátos rendszerbe illeszkedése olykor fontosabb, mint eredetük.

[36] *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében*, in FEI, 383–384., vö. *Szilasy János filozófiai tanulmányai*, FEI, 122., és *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében*, in FEI, 405., 407. Az ész Hegel szerinti, logikai ellentéteket is egységesítő képességéről és a *tertium non datur* meghaladásáról Erdélyi ugyanitt helyeslően ír: FEI, 386.

[37] *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 63–64.

[38] *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében*, in FEI, 388., vö. 386.

[39] *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 127–128.

[40] GREGUSS Ágost, *Meddő költészet, termékeny bírálat*, in *Greguss Ágost tanulmányai* I–II. Pest, 1872. II. 397.

valódilag van; hanem úgy hisznek, hogy az ismérő tehetség maga fejlődés alá van vetve úgy az egyesben, mint az összes emberiségben; hogy az igazság *nem kész* jó, mely a szabad ég alatti »tárgyilagos« világból napsugáron, lélekző csőn minden gondolkodás nélkül jőne fejünkbe, hanem az inkább *készülő* és pedig az emberi szellem felvilágosultsága szerint megújuló, elémenő, örökös, lankadatlan törekvésben az általános felé."[41] Az ismeret tehát nem kész és nélkülünk befejezett tények merő befogadása, hanem a megismerés folyamatától is alakított, a megismerő és gondolkodó képesség mindenkori fejlettségi fokától behatárolt, ezért viszonylagos, fejlesztésre szoruló és fejlődésre képes valami. A dolgok puszta létezése, közvetlenül érzékelt ottléte még nem tarthat számot a teljes igazság rangjára, a teljes ismerethez mi is hozzájárulunk; szükséges az érzéki tapasztalat, de nem elégséges is egyben. Erdélyi itt egyik lehetséges értelmezését közelítette meg annak az ismeretelméleti felfogásnak, amelyet Marx számon kért Feuerbach filozófiájának elemzésekor: olyan megközelítésmódot tehát, amely a valóságot nemcsak mint szemlélt objektumot, hanem mint „emberi érzéki tevékenységet, gyakorlatot", „szubjektíven" is felfogja.[42] Ebbe az irányba lépett akkor is, amikor azt vetette az ellentábor szemére, hogy két ellentétes megismerési módról tanítanak, „a tapasztalás adatait készpénzül fogadván, elválasztják a gondolkodástól", „holott sem a tapasztalás nem menne a gondolkodásba sem ez nem hatná meg azt, ha nem volna valamely közös érülközésök, szellemünkben". Kifogásolta, hogy ezek a „kettősdi" filozófusok „az elevent, az összerűt eltépik, elválasztják egymástól", így azután nem csoda, hogy végső bölcsességük egymással össze nem függő maximák gyűjteményében merül ki.[43]

A megismerés történeti fejlődése nemcsak a tapasztalat felhalmozódásának, hanem, vele kölcsönhatásban, a gondolati feldolgozás továbbhaladásának is függvénye. Ezt halljuk ki abból a gondolatsorból, melyet Erdélyi „az úgynevezett józan ész bölcsészei" által terjesztett elméletellenességgel szemben kifejt. Az ún. „egyezményes" filozófia ugyanis arra igyekezett korlátozni a (nemzeti karakter miatt úgyis arra hajló) magyar gondolkodást, amit a józan ész tanulás nélkül is, egyszerű belátás útján tudhat. Ez a törekvés, éppen egy külsőségeknél megrekedő nép számára, Erdélyi szerint kétszeresen kártékony. A „józan ésszel" együtt tenyészik a „babona, tudatlanság, tespedés, minden erkölcsi és anyagi rossz a döghalálig", az emberiséget előre vivő dolgokon viszont mindenkor fölfedezhetők voltak „a gondolkodás mély és komoly, nyugodt és fenséges nyomai". Az eszmetörténet nagy újítóira mindig a józan ész nevében dobták az első követ; Galilei, Széchenyi vagy Kazinczy esete egyaránt ezt példázza.[44] S itt a gondolatmenet logikája szükségszerűen veti fel az egyik legfontosabb érvet, mely a korszak legjobbjainak közös szemléleti előfeltevésére, a „bevégzett" tények számbavételének és meghaladásának együttes kötelezettségére épül: „a józan ész mindig a bevégzettet akarja, vitatja, újjá megeredni, megujhodni már nincs módjában." Miközben, hangzik föl Erdélyi hangszerelésében a hegeli téma, „a szellem (. . .) folytatja maga útját, viszi elő a világot", a bevégzetthez húzó józan ész „örömest ragaszkodik a kész igazságokhoz, melyeket valamely bölcsészeti vagy politikai felekezet valaha elvekké tett, mintegy örökig tartó érvényességgel felruházott." Az efféle filozófiai, etikai, politikai tételeken kapva kap a józan ész, mert „oly kereken kiválnak az egészből", s egyetemes érvényűnek vélt maximákat gyárt belőlük, holott „az emberi ész túlment rajtok" s igazságukat csakis saját helyükön ismeri már el. A *naturae convenienter vivere* szép gondolata volt a sztoának, de azért a vasútról, bármily természetellenes, nem mondunk le.[45]

Mindezek után válaszolhatunk arra, mit értett Erdélyi pontosan „tárgyilagosságon", s meddig terjed szerinte a tapasztalás hatósugara a megismerésben. A tárgyilagosság „több s magasabb fokozat, mint hogy éppen érzékeink elé tolatott volna minden nyomon"; „a dolgok puszta külső léte, vansága (. . .), előttünk állása igen szegény fokozat arra, hogy meglelhessük rajta mindjárt a tárgyilagosságot". Dehát mennyiben, mivel több a tárgyilagosság? Még a legföldhözragadtabb tapasztalatiságnak is el kell ismernie, hogy „a dolgok igazsága észrevétel útján nyilatkozik", hiszen „gondolkodással járulunk a

[41] *A hazai bölcsészet jelene,* Sárospatak. 1857. 127–128.

[42] Karl MARX, *Tézisek Feuerbachról,* in Ludwig FEUERBACH, *Válogatott filozófiai művei,* Bp. 1951. XLIV.

[43] *A hazai bölcsészet jelene,* Sárospatak. 1857. 128.

[44] *A hazai bölcsészet jelene,* in FEI, 43., 57.

[45] Uo., 57.

tárgyakhoz, s valami belsőre jutunk bennök a megfigyelés által". A tárgyilagosság tehát nem „a tárgyak magok úgy, amint elénk tünetkeznek", hanem „észi úton fölfedezett belső". Az empirikus módszert hirdető filozófus is igyekszik eljutni a tárgyakban rejlő törvényekig, a merőben érzékinél magasabbrendű létig, „ott igyekszik tárgyilagosságban fogni fel valamit, ahol ennek törvényeit már fölfedezte", tudván, hogy „a közvetlenség még nem szükségképi s igazolt észiség". Egy növénynek külön-külön, időben is csak egymás után ismerhetjük meg levelét, virágját, gyümölcsét; a közvetlen tapasztalás életének egy-egy pillanatát vetíti elénk, s ezek mindegyike szemünk előtt pusztul el, a növény „magvában, lényegében" közvetve mégis együtt vannak. A múlt, az időbeli eltávolodás kifejezési formája lesz egy „*messzibb* fekvő, érzékeink felett eső" létnek. A dolgok lényege tehát a megismerési folyamat célpontja, amelyben már „a külsőségek megszűntek önállókul mutatkozni; azaz visszatértek az alapba". A lényegben Erdélyi a fejlődő, változó dolgok egész múltjának, fejlődéstörténetének összefoglalását látta, „*volt*tá tökélyesült" létet. A *volt* szóról jellegzetes elméletet fejtett ki: „atyáink valóban mélyelműleg, a spekulatív bölcsészet javára" hozták létre, s jó példája a nyelvteremtésben közremunkáló szerencsés filozófiai inspirációnak. Mindazok a részletek, amelyek közvetlenül nincsenek meg s a lényegben megvannak, „mint voltak vannak meg", azaz a „volt" nem más, mint „meglevő múlt". Erdélyi próbált a szónak „lehető alakot és értelmet összehozó" magyarázatot adni, sőt az ősapák nyelvteremtéséből kiolvasni vélt bölcseletet a hegeli filozófia fogalomrendszerébe is lefordíthatónak tartotta, mert szófejtését azzal is kiegészítette, hogy „a *volt* = fölemett lét (aufgehobenes Seyn)".[46] Egyszóval a közvetlen tapasztalás önmagában nem elég ahhoz, hogy eljussunk a mintegy visszatekintve összefoglaló lényegig,[47] melynek megragadása az igazi tárgyilagossághoz elengedhetetlen, ezért a pusztán empirikus mellé eszmei mozzanatot is segítségül kell vennünk.

II. 2. Ismeretelmélete és a hegeli „Wirklichkeit"

Az *aufgehobenes Sein* felbukkanása persze itt sem véletlen: Erdélyi filozófiájának Hegelhez való viszonya[48] föltáratlan ismeretelméleti mozzanatokat tartogat. Semmit sem avathat igazzá pusztán az, hogy tapasztaljuk, fejtegeti, a tapasztalás csakis azt képes igazolni, ami már eleve, „a tapasztalás előtt is magában hordja igazságát", s ilyenformán a tapasztalás mintegy idegen tollakkal ékeskedik, „lármát üt könnyű szerencsével". De mi az igazság kritériuma, néz szembe az immár elodázhatatlan kérdéssel; mi kell ahhoz, hogy valamit igaznak fogadjunk el? Nem az, hogy „képzetem és a tárgy egyezzenek, hanem az, hogy az emberi ész meglelje a tárgyban levő isteni észt, másképen: célt, rendeltetést, gondolatot, Hegel szerint a fogalmat". A tárgyaknak ez az igazsága csak úgy válik hozzáférhetővé, ha „a tárgyas ész" vizsgálja meg, ha az elme mint „tárgyavatott lény" válik a megismerés eszközévé, nem pedig a „tárgynélküli üres alanyiság", mellyel a „kettősdiek" próbálnak ismeretre szert tenni.[49] A tárgyas ész tehát képes a dolgok lényegének, fogalmának kifürkészésére, s ezt a lényeget Erdélyi a dolgok (istentől meghatározott) céljával, rendeltetésével azonosítja. Ehhez kapcsolódik, hogy Hegel nyomán, de a tényfelülbírálás elvének szellemében is, mindig különbséget tesz valaminek a puszta *léte*, illetve a rendeltetésének megfelelő, lényegével egybevágó *valódisága* között. Ami valódi, az ésszerű, hirdeti Hegel nyomán, de nem minden *valódi*, ami *van*. Toldy Ferenchez írott levelében, 1853. december 20-án, azért méltatlankodik oly szenvedélyesen egy fordítói tévedés miatt: „A ki a hires hegeli tételt: was wirklich ist, das ist vernünftig, és megfordítva így fordította: a mi van, az ésszerű, számúzni kellene az irodalomból; mert wirklich nem *létezőt*, hanem *valódit* jelent, mi közt oly rémítő

[46] *A hazai bölcsészet jelene*, in *Erdélyi János válogatott művei*, kiad. LUKÁCSY Sándor. Bev. WÉBER Antal. Bp. 1961. (A továbbiakban: EJVM) 399–400.; *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 35–36.

[47] Vö. *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében*, in FEI, 429.

[48] Vö. HUSZTINÉ RÉVHEGYI Rózsa, *Erdélyi és Hegel*, BpiSzle, 1917. 97–117.; HARASZTHY Gyula, *Erdélyi János irodalomszemlélete* ItK, 1939. 235–261., 338–356.; SZIGETI József, *Erdélyi János*, Magyarságtudomány, 1942. 420–435.; HELLER Ágnes, *Erdélyi János*, Filozófiai Évkönyv, I. évf. Bp. 1952. 403–476.

[49] *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 129.

a különbség, mint a fordító és Hegel között, és ezt a tételt még Pauler is szórul szóra idézi észjogtani bevezetésében, Hegelről szólván. Szegény Hegel!"[50] A Horváth Cyrill-recenzióban nyilvánosan is szembeszáll e félreértelmezéssel, s egy magyar szólásmondásból *(vanni van, de)* is kibontja Sein és Wirklichkeit hegeli különbségét, azt bizonyítandó, hogy a félrefordított és félreértett tétel nem oly idegen a magyar nemzeti karaktertől és gondolkodasmódtól, mint azt a Hegelt diszkreditálni igyekvő egyezményesek beállították. Így érvel: „(. . .) Pálnak *van* ugyan lova (. . .), de annyi, mintha nem volna; mivel *vanni* vagy *lenni* még nem azt teszi, hogy ami a nap alá kijött, ami a nap alatt létezik, csak azért mert léttel bír, már hoc ipso az ésszerűség, vagy a dolog fogalmával teljesen egyező legyen. (. . .) Létezik (léttel bír, van) (. . .) a rossz státus, a Csáki-szalmája-féle gazdaság: létezik a fetisch és keresztyén vallás; az angol jury és a török igazság; de az angol igazságszolgáltatás nem azért jobb a töröknél, mert *létezik,* hanem *ésszerűbb, valódibb* módon létezik; és a fetisch-imádásnak épen az a baja, (. . .) hogy miképp Pál koma lova nem felel meg a jó, használható igás állat kellékeinek, úgy amaz imádás sem a vallás fogalmának (. . .)."[51] Mindehhez még hozzáfűzi, hogy „Hegelnél a lét kategóriája *csak* kezdet"; fönti értelmezéséből a tényfelülbírálás elvének szövetségest találó filozófus önigazolódásának örömét is kihallhatjuk.

A létezés nála is, akár mesterénél, csak kezdet; még nem következik belőle, hogy valami valódi, ésszerű, rendeltetésszerű, azaz *jó* is (közvetlenül ki nem mondott, de mindvégig beleértett előfeltevés, hogy ami isteni rendeltetésének megfelel, az jó); értékkritériumokkal való szembesítés nélkül puszta léte semmit sem avathat jóváhagyandóvá. Hegel tételéből (was vernünftig ist, das ist wirklich; und was wirklich ist, das ist vernünftig) azért lett „vad valami", mert a hegeli pörből hibás fordításban hagyományozódott Paulerre (*„ami ésszerű, az van*; és ami van, az ésszerű"), sőt Purgstaller filozófiatörténetének Erdélyi szerint „kevésbé rosszul, de még sem jól" fordított változata („mi valóságos, ésszerű") is félreértést szül; azt a látszatot kelti, mintha Hegel a valóságban *mindent* igazolni akart volna. Erdélyi a hegeli *Enciklopédia* első könyvéből, *A logikáb*ól idézi azt a passzust, ahol Hegel maga cáfolja meg ezt a félreértést, mondván, hogy a közhasználattal ellentétben ő nem tekint „szinte minden nyomorú és múlékony létet" *Wirklichkeit*-nek, mert a valódiságot megkülönbözteti „nem csak az esetlegestől, aminek szinte (értsd: szintén – DP) van léte (Seyn), hanem a meglétel (Daseyn), előállás (Existenz) és más határozmányoktól is". Erdélyi, egy bukott szabadságharc után és sérelmes, de megváltoztathatatlan status quo közepette, erélyesen mutatott rá, hogy a teodicea nem terjed ki minden esetlegességre: „Hegel szerint (. . .) fölötte sok dolog: sok esemény, állapot, ötleteskedő okosság, fanatikus tévedés *van* a világon, amitől jó volna megtisztulni (. . .)."[52] Ami *van,* az Erdélyi szemében még nem mindig értékes és nem mindig szükségszerű („a puszta létnek és szükségképi létnek egysége" szerinte is csak a fogalomra jellemző minden esetben). Ha elfogadnánk, hogy „az, ami *van,* ésszerű", akkor szerinte „minden visszaélés, ferdeség, fonákság a magán és társadalmi, vallásos és országos életben, mint éppen meglevő tárgyak, köztünk divatozó rosszak meglelnék igazolásukat, s késleltetnék a bölcsészetnek nálunk mindeddig helyre nem állított érvényét, tekintélyét."[53] A minden létezőt ésszerűnek s így igazolhatónak tartó szemléletet ráfogták már Hegelre is, mondja itt Erdélyi újra, de szerinte alaptalanul. Ezt az apológiát a hegeli Logika körén belül maradva filológiailag teljesen jogosnak kell elfogadnunk. (Azonban a hegeli Történelemfilozófia, bár elismeri a rossz és gonosz jelenlétét a történelemben, végső soron csak partikuláris szempontból minősíti rossznak, s a világtörténelem szemszögéből nézve az eseményeket nemcsak lehetségesnek tartja Isten igazolását, hanem a teodiceát, Leibniz nyomán, célként tűzi ki maga elé.[54])

Erdélyi idevágó fejtegetéseinek összegyűjtése után talán egyszer s mindenkorra eloszlanak azok a hagyományozódó vagy újraéledő félreértések, melyek az ő hegeliánus szemléletéről, ebben a tekintetben, oly sokáig forgalomban voltak. A félreértés magvát még az Erdélyivel szemben álló egyez-

[50] Erdélyi János Toldy Ferenchez, 1853. december 20-án. In *Erdélyi János levelezése* I–II. Bp. 1960., ill. 1962. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona. II. 102.

[51] *Horváth Cyrill,* in FEI, 17., l. még *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében,* in FEI, 421.

[52] *Horváth Cyrill,* in FEI, 17–18.

[53] *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében,* in FEI, 435.; *A hazai bölcsészet jelene,* in FEI, 30.

[54] G. W. F. HEGEL, *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte,* I–II. Berlin. 1970. I. 48.

ményes filozófia ültette el, majd a századelő egy tanulmánya (*Erdélyi és Hegel*, 1917) terebélyesítette ki, amikor a hazai Hegel-recepció két hullámát, s benne Erdélyi szerepét így magyarázta: „Nálunk Hegel bölcseletét később, 1830 körül, történetünk reformkorában kezdik tüzetesebben tanulmányozni. Midőn nemzetünket vesztének érzete határozott ellenállásra bírja, midőn a hosszú mozdulatlanságot és tétlen kesergést a határainkon átcsapó forradalmi szellem kezdte felváltani, midőn nálunk a jelennel kivétel nélkül mindenki elégedetlen volt, akkor hirdették főiskoláinkon, hogy a mi van, ésszerű. Az örök van híveivel, a metaphysikai spekulatio bölcselőivel felvette a harcot az egyéni és társadalmi élet szépítésére törekvő (. . .) egyezményes iskola." Így azután a reformkori Magyarországon „Hegel rosszkor jött bölcseletének egyelőre vereséget kellett szenvednie, de alapelvei más területen, Erdélyi műbölcseletében később nemzeti törekvéseinkkel szorosabb kapcsolatban tűnnek fel". Hegel rendszerének 1816-ban kiadott Logikája képezi legnagyobb hatású „alapvető részét", az egész gondolati építmény célját pedig a tanulmány így jelöli meg: „Azt, a mi van, az egész immanens törvényszerűségű mindenséget akarja Hegel megérteni (. . .)." Erdélyi, a „hű tanítvány", „Hegel elveit vallja s (. . .) élete végéig magyarázza", így például „vallotta, (. . .) hogy az, a mi van, ésszerű".[55]

Ez a beállítás Hegelt, Erdélyit, az egyezményeseket és a XIX. századi magyar történelem lélektanát egyaránt félreérti. Hegel két Logikája, ahogy Erdélyi is szövegszerűen bebizonyította, éppenséggel nem akart mindent, ami van, ésszerűnek és jóváhagyandónak elfogadtatni; az egyezményeseknek legföljebb kapóra jött a félrefordításból összetákolható gyönge szalmabábú, melyet Szontagh 1839-ben a *Propylaeumok*ban így állított föl: „minden ami van *észleges*, s így ahelyett, hogy *tökéletesülésre törekednénk*, inkább meg kell abban, *mi* történik, végkép *nyugodnunk*."[56] Az a gondolat, hogy a jelennel elégedetlen reformkorban Hegel állítólagos, minden létezőre kiterjedő és válogatás nélküli ténypártisága „rosszkor jött", a szabadságharc és kiegyezés közt azonban már nem, a Világos utáni Magyarország teljes félreértésén alapszik, hiszen ennek a kornak legalább annyi oka volt a jelennel szembeni elégedetlenségre, ráadásul reformokra sem volt egyelőre kilátása, s ha Hegel csakugyan ésszerűnek tekintett volna mindent, ami van, s nem kínált volna lehetőséget létező és valódi különválasztására, így kényszerű elfogadás és szuverén értékelő jóváhagyás megkülönböztetésére, Erdélyi, aki a tényfelülbírálás elvének alátámasztását is kereste benne, s aki az egyezményesek harmóniatanában sokallotta az idillikus összebékítést, sosem fogadta volna el. Alighanem erre gondolt egy későbbi elemzője is, aki – a hagyományos filológiai tévedést ugyan megduplázva – így írt: „(. . .) Erdélyi ebben a korban sem fogadja el Hegel rendszerének azokat a tételeit, amelyeket közvetlenül szembenállónak vél haladó politikájával. pl. változatlanul folytatja polémiáját a »minden, ami valóságos ésszerű« hegeli tétellel szemben."[57] A szövegek figyelmesebb olvasatából egészen más derül ki: Erdélyi nem a „hegeli" tétellel folytatta polémiáját, hanem egy olyan tétellel, amelyről éppen azt bizonyította be, hogy tévesen tulajdonították Hegelnek; s nem a „valóságos" ésszerűnek tartása ellen hadakozott (bár ezt a fordítást sem tartotta olyan kielégítőnek, mint a „valódi"-t), hanem a minden létezőt, *mindent, ami van* ésszerűnek hirdető tanítás ellen. Úgy vélte, hogy az és csakis az, ami megfelel önnön fogalmának, s abban rejlő isteni rendeltetésének, lehet valódi, s akkor egyben ésszerű és igazolható (jó) is; de nem minden, ami van, felel meg saját fogalmának; következésképpen nem minden ésszerű és jó, ami van.

Ismeretelméleti szempontból az is tanulságos, ahogy követi Hegelt a kanti filozófia értelmezésében és bírálatában. A königsbergi filozófus úgyszólván „tudományos végrendeletet tőn a bölcsészet iránt, megosztván ezt a tapasztalatiság, eszmeiség között. A kettő közötti hidat ő még nem ismérte." Igaz, hogy „eléggé óvakodott egyiket vagy másikat tolni előnybe", s így utódai végletessége helyett „valamely közép út lett volna választandó", de Hegel szintéziséig „nem volt még rá készen az idő".[58] Kant fogyatékossága, hogy „két elv dolgozván nála, t. i. szellemi törvényeink, és a kívülöttünk létező tárgyak hatása, általános egységes elvhez nem lehete jutnia."[59] Kant szerint „saját érzékeink és gondolkodó tehetségünk alanyi alkotását játsszuk be és által a tárgyilagos világba, de melyet soha nem

[55] HUSZTINÉ RÉVHEGYI Rózsa, *Erdélyi és Hegel*, BpiSzle, 1917. 99., 103–104.
[56] Vö. HORKAY László jegyzetével a *Horváth Cyrill* című íráshoz, in FEI, 910.
[57] HELLER Ágnes, *Erdélyi János*, in *Filozófiai Évkönyv* I. évf. Bp. 1952. 471.
[58] *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 63.
[59] *A szemlélődő bölcsészet történeti fejlődésében*, in FEI, 401.

fogunk meghatni közvetlenül, hanem közvetve, érzékünk és értelmünk kategóriái áltak". Ennélfogva mindaz, „amit a tárgyilagos világban észreveszünk, csak tünet, mely csak gondolkodó tehetségünk törvényei szerint olyan, mintegy lelki szemünk alkotásának műve, nem pedig a tárgyak önvolta, misége". A jelenségek világát Kantnál nem a semmiből teremtjük meg: „Kell ugyan lenni tárgyaknak, mert különben érzésünk és értelmünknek semmi tartalma nem volna; de az értelem és ész csak formát adnak az érzékek által hozott kelmékre." Értelem és ész itt sajátos csalódás áldozatai lesznek: „képesek saját munkálataikat tudni, a tárgytól elvonni, s azokat szabályul felállítani, ez *logika;* de felejtik hogy az csak munkálat; és alanyi működésöket valóban létezőnek is tartják." Így azután „az érzékek kategóriáinak megfelelő fogalmak: az idő és tér, az értelem fogalmai: állomány és okiság stb. végre az észéi: lélek, világ, isten" mind „abból erednek, hogy gondolkodói tehetségünk munkálatait valóvá tesszük, személyesítjük, mire nincs jogunk."[60] A kanti ismeretelmélet tisztavonalú összefoglalása után Erdélyi egy helyütt így összegez: „Szerinte tudjuk, mint jelennek meg a tárgyak előttünk, de ez csak jelenet, tünet, csak azt tudjuk minő viszonylat van közöttünk és a tárgyak között, nem pedig azt, *mik* és *mint* teremtvék a tárgyak önvoltukban ezen viszonylaton kívül; és (. . .) nem lehet az érzékekkel oda jutni, hogy a tárgyakat közvetlen birtokává, tudásává tegyük az elmének, melyben aztán a dolgok önvolta (Ding an sich, in se et per se) mintegy előismeretként éljen." A kanti ismeretelméletből levonható végkövetkeztetés Erdélyi megfogalmazásában így hangzik: „midőn Kant megszilárdítá a tudást egyrészben, megvoná annak határát más részben, és ha elismerte, hogy a szemlélődés nem töri át a korlátokat, elismerte ez által, egy túl fekvő birodalom lehetőségét is"; a tudomány pedig „két célhoz jutott, mert semmivé lőn téve a szkepticizmus, belül az érzékek alá eső világ határain, s egyszersmind megmondatott a netovább, melyen túl a tudni akarás nem merészkedhetik".[61]

Erdélyi a hegeli filozófia két elemére támaszkodva igyekszik túljutni a Ding an sich megismerhetetlenségének kanti tételén. Az egyik a Horváth Cyrillnél is örömmel fölismert hegelies „dialektikai módszer", mely az „analitikai" és „szintetikai" módszerben rejlő „ügyes-bajosságon egyszerre túlteszi magát, nem hagyván külön egymástól a különbözőket, ellentéteket, hanem inkább egymásba ölti és váltja mindkét oldalt". Tudván, hogy „az egyszer felfogott szálnak már az a szerencséje, hogy figyelmesen fejtetvén külről, belsőre vezet", a dialektikai módszer jóvoltából „nem fogjuk egymástól különváltságban lelni a kanti »Ding an sich«-et, és azt, mi belőle foly mint tünemény, hanem a belsőt meg fogjuk ismerni külsejéből (. . .) és igazat adunk Goethének, midőn kérdi: mi volna a látszat a lényeg nélkül; s mi a lényeg látszat nélkül?"[62] A másik hegeliánus mozzanatot, mellyel a dolgok in se et per se lényegének megismerhetetlenségét cáfolja, már más vonatkozásban érintettük: Hegelnél a tárgyak fogalmát, azaz istentől adott rendeltetését azért lehet kifürkészni, mert a megismerés eszköze nála nem a „tárgynélküli üres alanyiság", hanem a „tárgyas ész", az elme mint „tárgyavatott lény",[63] mely a dolgok objektív lényegét föl képes tárni. Erdélyi szerint a közvetlen érzéki képen, a merőben részletszerű empirikus jelenségadaton nemcsak azért kell túlmenni, mert nem nyújt adekvát ismeretet, hanem azért is, mert az adekvát lényegismeret az ember elől nincs egyszer s mindenkorra elzárva. A kanti ismeretelméletben lappangó, pozitivistán is értelmezhető következtetést ő nem fogadja el; nem hiszi, hogy „a tárgyakról csak azt lehet tudni: mi viszonyban vannak hozzánk, és nem semmit arról: mik azok magokban, mi az ő voltjok, mint ezt a kanti bölcsészet némelyek szerint oly világosan kiderítette."[64] Szerinte az emberiség képes „az igazság megismerésére, az isteni tudatra" s nem csak „a tüneményeket, a tárgyaknak hozzánk való viszonyát" ismerheti meg. A kanti álláspont hegeli kritikáját is idézve így érvel: „Mintha bizony más valamiből állna a tárgy mint nyilatkozásaiból; vagy tárgy lehetne nyilatkozás és emez amaz nélkül, s ezek csak külön eshetnének az emberi tudás alá! Ez olyan, mond Hegel, mintha helyes belátásúnak tartatnék valaki oly hozzáadással, hogy ő mind a mellett nem képes az igazságot megismérni, hanem csak az ellenkezőt vagy az igaztalanságot. A minő esetlen volna ez utóbbi, épen oly esetlen volna afféle megismérése az igaznak, mely a tárgyat nem úgy ismérné meg mint van magában."[65]

[60] Uo., 400.
[61] Uo., 389.
[62] *Horváth Cyrill,* in FEI, 23–24.
[63] *A hazai bölcsészet jelene,* Sárospatak. 1857. 129.
[64] Uo., 52.
[65] Uo., 115.

A magánvaló megismerhetetlenségének hegelies elutasítása közben itt ugyanaz az Erdélyi, akit a közvetlen tapasztaláskor kapott kép meghaladásának sürgetőjeként ismertünk meg, s aki szerint a dolgok lényege túl van a puszta érzékelés lehetőségi körén, a hozzáférhetetlen Ding an sich kiküszöbölésére azt a már-már pozitivista módon is értelmezhető érvet használja, hogy a tárgy „nyilatkozásaiból" áll, tárgy és nyilatkozás kölcsönösen feltételezik egymást s együtt ismerhetők meg. Ismeretelméleti gondolatainak birtokában persze nem érthetjük félre; nem azt a pozitivista tételt előlegezte akaratlanul, hogy a tárgy ontológiai értelemben *semmi más* mint megnyilvánulásainak összege, s a magánvalót azért hiábavalóság kutatni, mert – nem létezik. A lényeg, a fogalom, mely a közvetlen és puszta empírián túl van, s a dolog isteni rendeltetésével vág egybe, mégiscsak létezett számára. De ha a lényeget nem is, a *megismerhetetlen* lényeget valóban tagadta; tehát csak a dolgok történetsűrítő fogalmától, isteni eredetű benső törvényétől, rendeltetésétől *különböző* Ding an sich számára nem volt hely az ő univerzumában. A megismerhetetlent, akár a pozitivisták, ő is kiiktatta, csak míg azok azért tették, mert kutatása reménytelen, s csakis igazolhatatlan és ezért értelmetlen állításokhoz vezethetne, ő azért, mert szerinte nem is létezik. A kanti ismeretelméleti modellnek végső soron kétféle egyneműsítési kísérlete közül Erdélyi a hegeli idealizmusét választotta a pozitivizmuséval szemben, de épp az útelágazás tette fogékonnyá a másik út perspektívájára, s ez a fogékonyság eredményezte nála a pozitivizmus előre mutató, bár XIX. századi korlátaitól persze nem mentes kritikáját.

II. 3. Ismeretelméleti kritikája a pozitivizmusról. Occam borotvája

A pozitivizmust illető kritikája a metafizika létjogosultságának védelméből indult ki. Érezte, hogy nemcsak hazai akadályokkal: a magyar filozófia elmaradottságával és az egyezményesek spekulációellenességével kell megküzdenie, ha a filozófia ügyét előre akarja mozdítani, hanem a korabeli Európa pozitivizálódó művelődéstörténeti fázisának ellenállásával is. Úgy látta, a filozófia művelése „nyílt ellentétben áll a mai kor jelenségeivel", melyek fő törekvése „a világ tudományosságát (. . .) majdnem kizárólag a valárd (reál) ismeretekre szorítani", s a bölcselet „nem életrevaló" szobatudományát mellőzni. E törekvéssel szemben számos érvet vonultatott fel. Az egyoldalúságot mindig ösztönösen helytelenítő gondolkodó, aki a hegeli dialektikát is saját kezdettől meglevő és mind átfogóbb szintézisvágya miatt sajátította el, a fejlődés hozta új egyoldalúságot nehezményezi: „az idealizmust visszatorló irány szintén egyoldalú és ferde, melyet nem sokáig állhat ki az emberiség". Egyrészt azért nem, „mert eszményiség nélkül legfőbb vígasztalóitól látandja megfosztatni magát",[66] másrészt az új irány a metafizika kiiktatásában látja a fejlődés útját (itt Erdélyi a pozitivizmus egyik fő törekvésére tapintott rá, mely később a XX. századi neopozitivizmus egyik dédelgetett célja is lett),[67] ez pedig roppant értékpusztuláshoz vezetne. A „magas metafizikai eszmék" szerinte „a szellemi világ vezérszövétnekei", az emberi történelem fejlődésének mozgatói, s az „eszmeiség", „észiség", „értelmi alap", „az idő lelkében működött értelem", mely „a keresztyénség, a hűbériség, a hitújítás, a szabadelvűség" fokozatain végigvezet, volt az, ami az Európában „idegen magyar elemet" is megtartotta s előrevitte. Ilyen átfogó létértelmező, életrendező eszmeiség nélkül a történelemben fönnmaradni sem lehet: „Részletesség, töredékesség soha meg nem tart."[68]

A metafizika kiiktatásával szembeni érvei közt külön figyelmet érdemel, hogy szerinte ez a kiküszöbölés *nem is lehetséges*. Itt olyan érvanyagot munkált ki, amelyből a XX. századi neopozitivizmus kritikájaként megfogalmazott gondolatmenetek árnyalt előképe rajzolódik ki. Sokan visszhangozzák, állapította meg, hogy Newton is óvott a metafizikától, de „csak a természettanban" intett óvakodásra, sőt „semmi sem bizonyosabb, mint hogy maga sem tette". „Hasonlóul tilt a metafizikától az anyagi s

[66] *A hazai bölcsészet jelene*, in EJVM, 391.

[67] Vö. Rudolf CARNAP, *A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül* (1931), in *A bécsi kör filozófiája*. Válogatta ALTRICHTER Ferenc. Bp. 1972. 61–92.; A. J. AYER, *Language, Truth and Logic* (1936), Harmondsworth, Middlesex. 1971., l. különösen első fejezetét: *The Elimination of Metaphysics*, 45–61.

[68] *A hazai bölcsészet jelene*, in EJVM, 429.; *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 173. Vö. még *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 53.

tapasztalati bölcsész, de még sincs avagy csak egy is, hogy tudta volna óni magát Locketól kezdve Moleschottig." Sem a természettudomány, sem a filozófia nem lehet meg „metafizika", azaz alighanem: átfogó s az empirikusan igazolhatón túlmutató létértelmezés nélkül. Enélkül a természetben s a történelemben csak puszta „vakeseményt" láthatnánk. Az emberiség történelme nem más, mint „szellemvilágának tüköre"; nem csupán „tények halmaza, előszámlálása", hanem „a tények magok is akarat, elhatározás, meggyőződés műveletei". Minden, ami „ténnyé vált (. . .) visszamutat a lélekre, a meggyőződések mibenlétére", azaz a létértelmezés maga is történelemformáló tényező. Erdélyi gondolkodásában ez összefügg azzal a meggyőződésével, hogy a bölcsészet, ha nem is közvetlenül, „hat az életre",[69] sőt azzal az átfogó tételével is, hogy „anyag nincs szellem nélkül, s megfordítva", s hogy bár az utóbbi szerinte a „nemesb", tiltakozik a kettő „elszaggatása" ellen és „minden egyoldalú, ügyvédi felfogás ellen, mely csak ellentétek szerint, a maga eltépett állapotában képes fölismerni az igazságot, s arra, hogy anyagot és szellemet összerűen, együttesen fogjon fel, (. . .) képtelen."[70]

Mindezek a gondolatok, bármennyire magukon viselik a hegeli filozófia hatásának nyomait s általában a XIX. századi idealizmus értékhangsúlyait, mégiscsak hasonló irányból bírálják a kor pozitivista törekvéseit, mint amelyből a mi századunk tényelméletei és tudománymódszertani teóriái kifogásolták az „Überwindung der Metaphysik" Carnaptól származó, vagy az „elimination of metaphysics" Ayertől meghirdetett programját. E modernebb, századunk harmincas éveiben (1931, ill. 1936) kifejtett eszmékkel szemben is az lett az egyik ellenérv, hogy a tények mindig valamely elmélet közegében, nézőpontja segítségével választódnak ki és határolódnak körül, azaz elméleti mozzanat nélkül a „verifikálható" tények gyűjtése nem képzelhető el, sőt így a tények, a körülhatárolódás értelmében, nem is jöhetnének létre.[71] Ennek a kritikának egyáltalán nem kezdetleges, bár a XIX. század közepének szemléleti korlátaitól nem mentesülő előképét fedezhetjük már föl Erdélyi ismeretelméleti gondolataiban. A modern kritika persze a tényeket körülhatároló és elrendező elméleti mozzanatnak hipotetikus jellegére és továbbfejlesztésének módszerproblémáira is felhívta már a figyelmet, míg Erdélyinél a szellemi mozzanatnak még kihallható hegelies, transzcendens eredeztetése, a két oldal egysége és kölcsönös függése mégis érintkezési pontot teremt a pozitivizmus régi és új kritikája között, amiképp közös bennük az empirikusan adotton túlmutató elméleti értelmezés kiiktathatatlanságának meggyőződése, mondhatnánk: a számba veendő tények szükségszerű meghaladásának tétele is. A tényfelülbírálás korszakformáló elvének Erdélyinél fölsejlő alakváltozatában nemcsak a tények számbavételére van szükség meghaladásukhoz, hanem, ismeretelméletileg, meghaladásukra is, számbavételükhöz.

A metafizika kiküszöbölését tehát nemcsak egy vigasztaló erőforrás kiapasztása miatt, mondhatnánk: instrumentális értéke miatt ellenzi, hanem szorosan tudományelméleti megfontolásokból is; az előbbi miatt ez a kiiktatás nem *tanácsos*, az utóbbi miatt nem *lehetséges*. S ha elméleti következetlenség árán mégis sikerülne, sorvasztóan hatna a tudományra – amint az a nyelvészetben Erdélyi egyik gondolatmenete szerint be is következett. Annak ellenére, hogy a magyar gyakorlatiasság végcélja mindenben a konyha, a hazai bölcsészet vékonyka ere mégiscsak csordogál, állapítja meg keserűen, de „a vizsgálódási kedvet, az elmélődés iránti hajlandóságot töri az a sok intés a metafizika ellen". Ezért hiába mutatkozik élénkség a nyelvészetben, „a nyelv dolgában, mely tulajdonkép a nemzet hallható lelke, s legbensőbb életünk tolmácsa, épen a bölcsészet tudta nélkül akarnak eljárni legműveltebbnek mondott nyelvészeink". Ezek csakis „puszta ellentétes állításokra" jutottak, „mert hiányzik felfogásukból a szükséges bölcsészi tudalom, mely nélkül pedig valóságos mienkké, elevenné úgy nem lehet a nyelv, hogy örökké idegen, homályos és holt kelmének marad reánk nézve, (. . .) melynek a szellemmel talán semmi köze, vagy legföljebb is csak annyi, mint a heraldikának."[72] Tudván, hogy e bölcsészetietlen nyelvészet képviselőiként Erdélyi következő mondata Hunfalvy Pál és Ballagi Mór munkáit hozza a heraldikával egy szintre, s emlékezvén arra is, hogy saját bölcsészibb nyelvészkedése olykor ingatag

[69] *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 32.

[70] *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 172–174.

[71] Ennek az ismeretelméleti álláspontnak, mely már Goethe híres aforizmájában ott lappang („dass alles Faktische schon Theorie ist"), irodalomelméleti alkalmazására l. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus Történeti-poétikai tanulmányok*, Bp. 1980. 478.

[72] *A magyar Parthenon alapjai. Szontagh Gusztávtól*, in FEI, 102–103.

eredményekre vezette, hajlamosak lehetünk álláspontját az akkor már mindinkább korszerűtlenné váló romantikus szemlélet visszahúzó kísérletének tekinteni. Mégis érdemesebb gondolatmenetéből a mai szemmel is értékes alapmozzanatot állítani előtérbe: a partikuláris tapasztalati adatokat csakugyan nem lehet átfogó elmélet nélkül egységbe rendezni; a tények feltárása és értelmezése valóban nem lehetséges a tények elméleti meghaladása nélkül; az empíria, „metafizikába" nyúló hipotézis nélkül, valóban elégtelen.

A nyelvet azért sem lehet szerinte filozófiai hipotézisek nélkül eredményesen vizsgálni, mert maga is bölcsészeti ihlet segítségével jön létre. A magyar nyelvben is tetten érhető szerinte az a „bölcsészeti hajlam", mely az egyes nyelvek kialakulásában közremunkál; nem szabad számításon kívül hagyni ezt a képességet, „mintha szó és gondolat örökre kívül esnének egymáson, s a népek nyelvalkotó tehetsége minden ihletet, öntudatlan tudalmat végkép nélkülözne".[73] Túlzás volna ezt a gondolatot úgy értelmeznünk, mintha Erdélyi a nyelv valóságszervező, ismeretelméleti alakító tevékenységének megsejtésével azt a tételt fedezte volna föl, amellyel századunkban a referenciális jelentéselméletet, a neopozitivizmus egyik tartópillérként szolgáló előfeltevését igyekeztek aláásni. Annyi azonban bizonyos, hogy Erdélyi a legegyszerűbb és legalapvetőbb nyelvi fordulatokból nemegyszer valamely naiv és öntudatlan létértelmezési kísérletet elemez ki, tehát tisztában van azzal, hogy a nyelvben a valóság mindig egy nézőpont közbeiktatásával, talán laikus, de figyelemre méltó lételméleti állásfoglalás prizmáján keresztül tárul elénk. Egész ismeretelméleti gondolatvilágának fényénél valószínű, hogy azt a felfogást, mely (akárcsak a leírt) valóság szerkezetét mindenestül a nyelv strukturáló beavatkozásának tulajdonítja, már nem fogadta volna el, de a világ objektív szerkezetének mintegy közvetlen, áttetsző közegen átengedett, beavatkozó nézőponttól mentes nyelvi utánképzését éppen annyira nem. Az egyes magyar kifejezésekből kikövetkeztetett ősi filozófiai felismerések rekonstruálásakor néha ugyan ingatag fövenyre épít, s a nyelvben lappangó létmagyarázó bölcsesség, melyet egy-egy fordulat elemzésével felszínre hoz, nemegyszer a XIX. századi filozófus nagylelkű adománya, retrospektív belevetítése inkább, mintsem az elsüllyedt múlt eredendő gazdagságára valló lelet. Fontos azonban az a próbálkozásai mögött lappangó előfeltevés, hogy a megalkotott nyelv az öntudatlan létértelmező ihlet nyomait viseli: ez Erdélyi előremutató megfigyelése, talán már egy későbbi kor felfedezésének sejtelemszerű csírája.[74]

A metafizika kiiktatásának lehetetlenségét bizonyítandó, Erdélyi egy másik érvet is felvonultat, mely a gondolkodás fejlődésének feltartóztathatatlan menetére, az ember tudásszomjára, az értelem kutatási jogára hivatkozik. Kitűnő érzékkel emeli ki Hetényi János ún. „egyezményes" filozófiájából azt a gondolatot, melyet mai szemmel a pozitivista gondolkodásmód programnyilatkozatának tekinthetünk. Idézete önmagában is igazolja azt az újabb keletű megállapítást, mely az egyezményes filozófia pozitivista vonásaira irányította a figyelmet.[75] A filozófia illetékességi körének pozitivista szűkebbre vonása és éles körülhatárolása ugyanis Hetényinél így történik meg: „a józan filozófiának nem szabad az alapi és fensőbb élet teréről lelépni, és fürkészhetetlenek után kapdosni, minők például a léleknek, a világnak, a főlénynek benső természete és lénye." Erdélyi szerint ez a „béna felfogás" úgy jött létre, hogy Hetényinek túl nehéz volt a feladat, s kénytelen volt erejéhez csökkenteni. Csakhogy „az ész feljebbviteli törvényszéke" semmibe veszi ezt a tilalmat, az emberi szellemet nem lehet eltiltani bizonyos – mégoly nehéz – problémák kutatásától.[76] A metafizika kizárását Erdélyi a gondolkodás haladásellenes öncsonkításának tekinti. Elítéli „az úgynevezett gyakorlati elmék" eljárását, akik „hasznossági elvökkel neki mennek az elme és szív legmagasabb tárgyainak, s mint római augur, kijelölvén egy kört szemlélközéseikre, abba várják be a szent sasokat, s ami azon kívül repül, talán nem is madár, nemhogy sas." Ilyen illetéktelen és önkényes szerinte „azok igyekezete, kik bölcselkedvén, örökké azon törik fejöket: mit lehet tudni, mit nem; s erőnek erejével ki akarnák jelölni, meddig terjedjen a tudás határa". Ez az igyekezet épp olyan meddő szerinte, mint megparancsolni a napnak,

[73] *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 54.

[74] Uo., 35–44.

[75] R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban*, I–II. Bp. 1973. II. 197., 331.

[76] *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 96–97.

hogy meddig terjessze sugarait. „A tudásnak ott van határa, hol maga veti azt; ahol bevégződik, mint egy kerek mű, és kielégít, mert semmi nem hiányzik belőle."[77]

Ez a gondolatmenet, mely szembeszegül a tudható dolgok pozitivista behatárolásával, első pillantásra mindenestül kártékony érvelésnek tetszhet, két okból is. *Egyrészt* a magyar gondolkodástörténet fogyatékossága lehet, hogy nem ment át igazán elmélyült és tanulsággal meghaladott pozitivista korszakon, s ebben a szabadságharc és kiegyezés közt a spekulatív idealizmus sikerrel megvívott késleltető utóvédharcának, s benne Erdélyinek, döntő szerepe volt. Csakhogy Hetényi, majd Szontagh egyezményes filozófiája nem ígért igazán színvonalas pozitivista elvkészletet, hármas követelményrendszerük uralomra jutása viszont, mint *A hazai bölcsészet jelene* elemzései meggyőzően bizonyítják, csírájában elfojtotta volna a magyar idealista elméletformálás amúgy is megkésett századközépi végigvitelét: egy korábbi lemaradás behozását veszélyeztette volna egy későbbi mulasztás elkerülésének – kétes sikerrel kecsegtető – ábrándja kedvéért. *Másrészt* azért látszhat kártékony érvelésnek a metafizika Erdélyitől származó apológiája, mert megszoktuk a metafizikát, a neopozitivizmus magabiztos tételeinek hatására, mindenestül középkori lomnak tekinteni, mely képtelen feladatba fogva csak az értelmetlen látszatkijelentések számát szaporította. Csakhogy, mint a pozitivizmus európai és hazai útját elemző tanulmánykötet rámutatott, a pozitivizmus a metafizika elvetésével lemondott az ontológia, átfogó lételmélet, egyetemes létértelmezés igényéről is, a természeti *és* emberi lényeget csakis természetire redukálta, s ezzel akarva-akaratlan veszélyes fejleményeket segített elő: „hogy milyen vészes következményekkel járt az embert természeti meghatározottságú természeti lénnyé korlátozni, azaz a felelősség lehetőségétől és kötelezettségétől megfosztani, cinizmusba engedni és fatalizmusba szorítani, arról századunk emberének nem kell külön szólani."[78] Ebből a perspektívából Erdélyi tiltakozásában (tudván, hogy az „ontológia" szerinte „mindig oda tartozott a metafizikához"[79]) föl kell fedeznünk az értékes mozzanatot *is*: a „töredékességbe" záruló, a részlegesnél megrekedő, az egész értelmezéséről és megítéléséről eleve lemondó szemlélet veszélyes szemellenzőinek lerázását.

Az az Erdélyi János, aki minden terméketlen és avult gondolati konstrukciót élesen bírált, így például magyar filozófiatörténetében skolasztikus módszerű művek meddőségét leplezte le, különben sem vádolható azzal, hogy a múlt kiérdemesült lomjait kívánta volna vissza. Jellemző rá, hogy Rotteck és Macaulay történetírását összehasonlítva az utóbbinak nyújtja a pálmát, aki „okoskodásaival kíséri az időket, s nem pedig eléjök szabja makszimáit", míg az előbbi nem azt mutatja be, „mint fejlődött a történet, hanem azt: mik az ő nézetei, melyek szerint ő csinálná a történetet". Rotteck történetírásában „az eszmék anakronizmusa" mellett „émelyítő egyetemességek" hemzsegnek; különös, mondja csúfondárosan Erdélyi, hogy éppen a tapasztalati filozófia hívei ragaszkodnak úgy e levitézlett maximákhoz, a tapasztalás rovására, „s becövekelvén igazságaikat az eszmei világba, hozzájuk kötnék a történetek pályafutását". Pedig az irodalom és történelem fejlődése egyaránt másfajta tanulságokat sugall, s a „sovány màkszimáihoz" ragaszkodó, a valóságot mellőző bölcs tollából nem is jöhet más a „legszárazabb metafizikánál".[80] Az utóbbi kifejezés visszavisz a metafizika értékének kérdéséhez, megmutatván, mennyire következetesen vívja Erdélyi a kétfrontos harcot. Aki a metafizika legelszántabb védelmezője volt, aki oly sokrétűen érvelt amellett, hogy kiiktatása nagy értékpusztulással járna, itt elárulja, hogy csakis olyan metafizikát védett, amely a tények figyelembevételével jut el a tények meghaladásáig, s konstrukcióit nem az érzékelhető valóság teljes kiiktatása árán építette föl.

Progresszív szemléletét igazolja, amit az emberiség tudati fejlődésének feltartóztathatatlanságáról ír. Azt a nézetet igyekszik cáfolni, hogy a hit karjaiban szendergő emberiséget kár volt fölébreszteni, mert az európai embert a tudományok fölívelése kiűzte az egyszerű boldogság, elégedettség paradicsomából. A XVIII. században még lehetett így vélekedni, válaszolja, a XIX-ben már nincs alapja. A hitet különben is lehetetlen „elszigetelve tartani, s minden időkre megállapítani". A kemény zárómondatot Nietzschére emlékeztetően fogalmazza meg: „A hit karjairól sem tépte le, nem is fogja letépni az embert, hanemha saját gondolkozó természete fog változtatni hitén, a mi ellen nem tehetünk."[81] Ha

[77] *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 28.

[78] NÉMETH G. Béla, *Két korszak határán Madách évfordulójára*, in *Létharc és nemzetiség*, Bp. 1976. 126.

[79] *A hazai bölcsészet jelene*, in FEI, 36.

[80] *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 131–134.

[81] Uo., 97.

nem volna számos adatunk arra, hogy Erdélyi milyen következetességgel és eréllyel védte a filozófia önállóságát a vallással szemben,[82] akkor ez a gondolatmenete az őt állítólag „provincializmusba" taszító „vallásos maradvány" visszahúzó erejét egymagában is kérdésessé tenné. Végkicsengése arra is bizonyság, hogy ez az önálló gondolkodó (akinek kora köztudatához való szuverén viszonyát az is szemlélteti, hogy éppen a nemzeti jelleg ápolásának, programszerű átmentésének, beolvasztó törekvésekkel szembeni erősítésének idején meri kimondani, hogy a filozófiában elhibázott igyekezet a nemzeti különjelleg erőltetése[83]) milyen határozottan tartott distanciát az 1850-es és 1860-as évekbeli irodalomkritika úgyszólván kötelezőnek vállalt alapgesztusától, mely a tragikumon túlvezető hit művészetbeli megkérdőjelezőivel szemben szinte reflexszerűen figyelmeztetett a quo jure és cui bono aggályára.[84] Arra tehát, hogy *milyen jogon* merészeli az alkotó – saját tragikumélményének szemléleti egésszé szervezése révén – aláaknázni a hit válságok szakadékain átívelő hídját, ha más pozitív fogódzóval nem tud helyette szolgálni; s *kinek használ*, használ-e egyáltalán azzal, hogy, mint például Gyulai Kemény regényeinek alig burkoltan felrótta, „a ledöntött eszmények helyébe csak a kétkedő kérlelhetetlen észt ülteti"?[85] Erdélyinek a metafizika jogát védő idealizmusát, ebből a distanciából is láthatni, csillagmérföldek választják el a kor antimaterializmusának gondolatszegényebb, érzelmibb közváltozatától. Főleg a tudományt féltette, melyből „metafizika", tehát a közvetlen tapasztalatiságon túlmenő eszmei tényértelmezés nélkül nem maradna több, mint „meddő, sivatag tekintet a külvilágba, mint az állatok megrebbenése".[86]

Szembenállása a pozitivizmussal mégsem jelentett teljes elzárkózást. Miként az utóvédharcait vívó idealizmus nemegyszer átvett hatalomra törő ellenfele fegyvertárából olyasmit, amit világnézeti elkötelezettségének csorbítása nélkül saját arzenáljába illeszthetőnek vélt, a pozitivizmus módszereiből Erdélyi is ösztönösen rátalált egyre, s amennyiben nézetrendszere megengedte vagy éppen megkívánta, jó érzékkel alkalmazta. A neki megtetsző módszer a szükség nélkül szaporított entitások kiküszöbölése volt, melynek első szorgalmazójaként William of Occam (szül. 1280 és 1290 közt – megh. 1349) XIV. századi ferencrendi teológust tartják számon, a középkori nominalizmus-vita egyik főalakját, akit Hegel is alaposan tanulmányozott.[87] Occam tétele eredeti formájában úgy hangzott, hogy haszontalanság többel elérni, amit kevesebbel is lehet. Ennek parafrázisát, hogy ti. az entitásokat nem szabad szükség nélkül szaporítani, nevezték el Occam borotvájának, s a gondolkodásban öncélúan élősködő, parazita entitások kimetszését különösen a pozitivizmus vette fel céljai közé. Erdélyinél már a megismerhetetlen kanti Ding an sich hegeli indíttatású kiiktatásában, a tárgynak megnyilvánulásaitól való szétválaszthatatlanságát kimondó tételben olyan fény villan meg, amely némileg e borotváéra emlékeztet. Igaz, hogy ő, Hegel nyomán, a Ding an sich-nek csak megismerhetetlenségét tagadja, a pozitivizmus viszont létét, végső soron azonban mindkét eljárás megszabadul egy hozzáférhetetlennek posztulált tartomány vizsgálati kötelezettségétől; a megismerés feladatát – határa kiterjesztésével, illetve szűkebbre vonásával – mindkettő elvégezhetőnek állítja be. Bár a másik oldalról, de ugyancsak Occam borotvája csillan meg akkor is, amikor az érzéki tapasztalatot meghaladó eszmei mozzanat szükségességét Erdélyi azzal is igyekszik bizonyítani, hogy ez valódi történelmi hatóerő, s hogy a történelmi tények alakulásában az emberi meggyőződés is közrejátszik: amikor tehát a szellemit *valóságos hatá-*

[82] Vö. *A bölcsészet Magyarországon*, in FEI, 231., 233., 240., 279., 282., 286., 288., 290.; valamint más írásaiban in FEI, 124., 128., 129.

[83] *Horváth Cyrill*, in FEI, 21.

[84] A megfogalmazás Németh G. Béla egy gondolatmenetéből származik, mely az ELTE Bölcsészettudományi Karán hangzott el, 1973-ban.

[85] GYULAI Pál, *Kemény Zsigmond regényei és beszélyei*, in *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904*, Bp. 1927. 34.

[86] *A hazai bölcsészet jelene*, Sárospatak. 1857. 173.

[87] Vö. G. W. F. HEGEL, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* I.–II.–III. Leipzig. 1971. III. 99–103., 635–636. Erdélyi Moritz RITTER, *Geschichte der christlichen Philosophie* (Göttingen, 1858) című művében olvasott róla, s *A bölcsészet Magyarországon* szövegében említette: „(. . .) Occam, ferenci szerzetes, rideg nominalista bölcsész, első tagadá a pápa világi hatalmának célszerűségét (. . .)". In FEI, 223. Ennek ellenére felelőtlenség volna – akár csak közvetett – hatásról is beszélnünk; legföljebb némi módszerbeli hasonlóságról lehet szó.

sára hivatkozva menti a merő empíria híveivel szemben.[88] Ez mintegy kiegészítője az egykori szellemtörténeti értelmezésnek, mely Erdélyi tényfelfogását így látta: „Szellemtörténeti álláspontjához híven a tényeket is átszellemíti, tényértékükön túlmenően már puszta keletkezésükben is eszmei fogantatást lát", s bár a civilizáció a „tények ténye", „tiltakozik a tény materiális felfogásának lehetősége ellen: nem pusztán *konkrét* tényről van itt szó, hanem eszmék és szellem útján keletkezett tényről".[89] A tények ilyen átszellemítését ugyanis az az occam-i megfontolás indokolta Erdélyi szemében, hogy létrejöttük kielégítő magyarázatához volt rá szükség.

Még inkább pozitivista irányba mutat, hogy szinte már századunk behaviourista pszichológusaira, sőt az elhamarkodottan végsőnek feltüntetett magyarázó elveket *(premature ultimates)* ízekre szedő I. A. Richards érvelésére[90] emlékeztetően használja Occam éles fegyverét, amikor a tautologikus és meddő lélektani magyarázatok verbális ürességéről beszél: „a magyarázat ott akadt fel mindjárt, hogy nem lehetett jobbat tenni, mint eme szellemi tünetközés felvilágosítására *bizonyos* lelki tehetségeket, minden tüneményre *különbözőket* állítni föl és mondani: ez s ez tünemény azon erőbül magyarázható, mely ez s ez tüneményt előhozza. Azonban ez nem egyéb szónál, melynek nincs végérvénye."[91] Hasonlóképpen volt üresen verbális entitás szerinte, mint más vonatkozásban láthattuk, a külön magyar filozófia eszméje, mely „inkább szó, mint tény", olyasminek a *neve,* ami *nincs.*[92] Örült, hogy Horváth Cyrill nem ilyen voluntarista módon járt el, hanem „kerülve, mint kell, az üres verbalizmust, halad a bölcsészet eszméjének a kifejtéséhez; s belé nyúl mindjárt a bölcsészet történetébe, mint a magyarázathoz szükséges egyik forrásba, és előveszi az elmélkedést, mint a másik forrást ugyanahhoz". Tapasztalat és spekuláció együttes használatát helyeselve Erdélyi örömmel fogadta, hogy Horváth hézagmentesen végigvitt „phaenomenologiai kutatásokba ereszkedik".[93] Máskor arra figyelt föl, hogy bizonyos célra, bizonyos kontextusban egyes adattípusok, ismeretfajták nélkülözhetők, mert irrelevánsak. Annak cáfolására, hogy csak a kézzelfogható a „tárgyilagos",[94] ilyen magyarázó példát hoz: „(. . .) a csillagász nem sokat törődik vele: akármiféle anyagbul van kigyúrva a hold, nap, csillagok, ha egyszer a keppleri törvényeket isméri. Sőt azt is valónak tartom, hogy igazi tudós nem is törte még az égi testek anyagán a fejét, hanem törvényén."[95] Itt az egyes tudományágak céljaiknak megfelelően elvonatkoztatott, sajátos világaira utal, de az anyagi hordozó mibenlétét érdektelennek nyilvánító érvelésének *logikája* nincs messze, mutatis mutandis, a tapasztalatilag igazolhatatlan entitásoktól megszabadulni vágyó pozitivizmusétól: a működés megértéséhez nincs rájuk szükség. Másutt Erdélyi a hipotézisek igazolhatóságának s a tudományos fejlődésben betöltött funkciójának pozitivista problémakörét érinti.[96] A pozitivizmus finom kritikáját kidolgozó filozófus tanulni tudott a pozitivizmus gondolatvilágából.

III. Szembesítés: ismeretelmélet és irodalomkritika egybehangzása

Irodalomkritikai normakészletének és ismeretelméleti előfeltevéseinek szembesítése olyan összefüggésekre derít fényt, melyeket külön-külön sem kritikai, sem filozófiai írásainak vizsgálata nem képes átfogni. Amikor a művészet lényegét valamely eszme megtestesítésében látja, s az anyagi részleteket csakis annyiban tartja igazolhatóknak, amennyiben az eszmét domborítják ki s nem válnak öncélúvá, hasonló gondolatot fogalmaz meg, mint amikor ismeretelméletében kifejti, hogy a megismerésnek az érzéki tapasztalatot alapul kell vennie, de meg is kell haladnia; ami közvetlenül *van,* az még

[88] *A hazai bölcsészet jelene,* Sárospatak. 1857. 174.

[89] HARASZTHY Gyula, *Erdélyi János irodalomszemlélete,* Bp. 1940. 32.

[90] I. A. RICHARDS, *Principles of Literary Criticism,* London és Henley. 1976. (Első kiadás: 1924) 30., 32., 68.

[91] *A hazai bölcsészet jelene,* Sárospatak. 1857. 124.

[92] *Horváth Cyrill,* in FEI, 21.

[93] Uo., 21.

[94] *A hazai bölcsészet jelene,* in FEI, 54.

[95] *A hazai bölcsészet jelene,* Sárospatak. 1857. 115.

[96] Uo., 130.

nem teljes és kész igazság, *elkészüléséhez* az emberi szellemnek is hozzá kell járulnia. Amikor az irodalomban, látván a költemény anyagi részleteinek, tájjellegű nyelvi anyagának öncélú kultuszát s a tehetségtelen zsenijelöltek élményeinek kezdetleges, otromba, de „spontán" és „ösztönös" kiáradását, számon kérte az élmény (belső) tényeinek értelmezését, szemléleti egészbe illesztését, összefüggéseik és értékvonatkozásaik feltárását, egyszóval a mű teljes, saját világát, akkor emlékeznünk kell arra, hogy ismeretelméleti modelljében is tapasztalat és gondolkodás kölcsönhatása vezet el az adekvát megismeréshez, az érzéki tapasztalat a megismerésnek csupán szükséges *előfoka,* mely a tárgyak egy-egy pillanatáról ad közvetlen és részleges képet, s a közvetlen tapasztalat ilyen adataiból kell azután a gondolati feldolgozásnak eljutni a törvényszerűségig, a dolgok lényegét magába sűrítő és történetüket egybefoglaló fogalomig. Amikor irodalomkritikájában azt a sokatmondó kifogást, s a belőle általánosított tételt olvassuk, hogy „(...) Zalárnak, mint minden költőnek, vagy írónak is általában, ki a tényeket, legyenek valóság vagy képzelődés tényei, szakadozottságukban méltányolja, nincsenek, nem lehetnek *gondolatai,* hanem csak *ötletei*",[97] megint csak nem túlfeszített a párhuzam ismeretelméletével, melyben az ismeret nem eleve kész, különálló és nélkülünk befejezett tények beavatkozásunktól mentes befogadása, hanem a megismerési folyamattól is függő eredmény, melyet behatárol a megismerő és gondolkodó képesség fejlettségi foka; ezért is kellett szerinte elvetni a józan ész lapos részigazságait magasztaló bölcseleti irányt, mely a „bevégzett" és „kész" igazságoknál megrekedvén eleven kontextusukból kiszakított örökérvényű maximákat gyárt belőlük, noha az emberi gondolkodás már túlfejlődött rajtuk, s legföljebb részigazságukat ismeri el. Vagy amikor Szelestey részekben elmerülő s egészhez el nem jutó költészetében közös és elkerülhetetlen sorsát látja mindazoknak, „(...) kik a tényeket mintegy földrajzi kiterjedésök után mérik a fölszinen, s nem ékelik át a gondolkodás beható mélységével (...)",[98] irodalomkritikai alakváltozatát ismerjük föl az ismeretelméleti tanításnak, mely Szontagh Gusztávval így vitatkozik: „(...) kevés kilátásunk lehet oly bölcsészettel, mely a tárgyilagosságot nem keresi, csak megleli, ahol kézzel foghatja, s az igazságot minden bokorban készen találja."[99]

Még egyértelműbb, helyenként szövegszerű érintkezési pontokat is találhatunk. Az a filozófus, aki aggályosan ragaszkodott a hegeli „Wirklichkeit" *valódiság*nak való fordításához, s oly szenvedélyesen magyarázta a különbséget valaminek puszta léte, illetve *valódi,* rendeltetésével és lényegével egybevágó léte között, a *Szépészeti alapvonalak*ban a műalkotást határozta meg úgy, hogy az „odamutatás a magasb valódiságra"; 1859-es tanulmányában pedig azzal bírálta a kelmeiséget, hogy az a „mellékest" és „valót" állította a „lényeges" és „valódi" helyébe. Aki ismeretelméletében nem fogadta el, hogy a kézzelfogható közvetlen megtapasztalása máris „tárgyilagos" ismeret, s hogy ez utóbbi nem is jöhet máshonnan, az kritikáiban is logikusan kifogásolta, ha a „puszta kézzelfogható, rossz és ócska empíria" máris költemény akar lenni, s elveivel teljes összhangban emelt vétót a „tényszerű költészkedés" ellen. S ugyanezzel az ismeretelméleti tétellel, a „tárgyilagosság" létrejöttéhez elengedhetetlen szubjektívszellemi hozzájárulással függ össze, ahogy Arany *Ősszel* című versének finom befogadáselemzésében összegez: „A költemény tárgyilagossága elhangzanék a szubjektivitás visszazengése nélkül, vagy inkább a tárgyilagosság is csak a szubjektív bensőség által nyeri jelentőségét."[100] S aki a „józan ész" filozófusainak azt vetette a szemére, hogy a közvetlen tapasztalatok révén felhalmozott és összefüggéstelennek maradó részletismereteiktől, a szellemi hozzáadásról szándékosan lemondva, nem juthatnak el a részlettapasztalatokat egységbe rendező fogalomig, az a tájjellegű „daltárgyakat" gyűjtő Thaly Kálmán kollekciójának hiányosságát is logikusan vélte szükségszerűnek, mert a „tárgyi" világ „(...) soha sem végződik be, ha nincs elé határ vetve a feldolgozó szellem által". Ugyancsak ide tartozik, hogy művészeteszményének fontos tétele volt „az egyéniségnek körötte levő sokféleségen, a szabad személyiségnek a kültárgyak megrohanásán felülkerekedése", amivel teljes összhangban kifogásolta, hogy a magyar költőkben „fogy a tárgyakat megbíró velebánás ereje", ők szolgálják a tárgyakat s

[97] *A legújabb magyar líra* (1859) Kötetben, *A magyar líra, 1859* címmel. *Tanulmányok,* Bp. 1890. 139.

[98] Uo., 87–88.

[99] *A hazai bölcsészet jelene,* in FEI, 31.

[100] ERDÉLYI János, *Arany János kisebb költeményei,* Pesti Napló, 1856. aug.–szept. Kötetben: EJVM, 372.

nem fordítva, úgyhogy a költészetben beállott „reál fordulat" eredményeképp az alkotó folyamat már nem „a dolgoknak úgyszólván a javát, lelkét, lényegét választja ki", hanem alapelvéül fogadja, hogy a művész csak utánozzon, azaz „ne legyen joga (. . .) a kész tárgyak felett".[101]

A szembesítés egybehangzó tanúbizonysága az életmű belső összetartó erejére vall. A tények számbavételének és meghaladásának kettős igénye ott munkál Erdélyi irodalomkritikai és ismeretelméleti gondolataiban egyaránt. A (külső vagy belső) tények puszta rögzítésében méltatlan alkotói behódolást, merő deskripciójában amorális közönyt látott; a választott értékkel való – mégoly áttételes – szembesítést a műalkotás elmaradhatatlan mozzanatának ítélte, ám ugyanígy elvetette a megelőző korszak „hiperidealizmusát", mely a magas eszme érvényesítését a túlstilizált tények légritka terében, a teljes valóság számbavétele nélkül végezte el. Ismeretelméletében hasonló kétfrontos harcot vívott: egyrészt szembeszállt a korabeli fő törekvéssel, mely a „reál" tényeinek abszolutizálásán, s az empírián túllépő metafizika, sőt minden spekuláció kiiktatásán munkálkodott, azaz beérve a tények számbavételével, meghaladásukat elmulasztotta; másrészt ő is szembefordult a metafizika olyan fajtájával, mely a tényekkel semminemű kapcsolatot nem tart. Irodalmi kritikáinak a „kelmeiséggel" szembeni érvanyaga végelemzésben egy pont felé tart az egyezményes filozófiával szemben kidolgozott ismeretelméleti gondolataival. S az életmű egyes övezetei közötti bámulatos összhang mellett a Világostól kettémetszett pályafutás mégis szervesen növő diakrón egységét is megfigyelhetjük. Csak tendenciaként és megszorításokkal igaz, hogy pályafutása a herderi nemzetközpontú romantikától a hegeli egyetemes spekulatív idealizmuson át érkezett volna meg kései forrásfeltáró műveinek pozitivizmusáig,[102] hiszen 1848 előtti, alapjában romantikus gyűjtőmunkájának is voltak már a pozitivizmus felé mutató vonásai, középső korszakában, amikor „térítő (. . .) Hegel részére"[103] s a pozitivizmus kritikusa, sokat értékesít és hasonít át az utóbbi fogásaiból is, kései művei pedig, így *A bölcsészet története,* mely még 1943-ban is „máig egyedüli kísérlete a tudományos-kritikai feldolgozású magyar filozófiatörténetnek",[104] minden filológiai ténytiszteletük dacára a tényeket továbbra is egy szellemi hordozó megnyilvánulásaiként leltározzák és következetes szellemi értékkritériumokhoz mérve rangsorolják. Különösen a szabadságharc bukása utáni bő egy évtized sűríti magába pályafutása múltját és jövőjét, s ekkor hatnak legtermékenyítőbben egymásra különböző tevékenységi övezetei: filozófia, esztétika, irodalomkritika, történetnyomozás, nyelvészet. Annyi félreértés és megalapozatlan lebecsülés közül maradandó érvénnyel válik ki egy igaz ítélet: „(. . .) felfogása 49 után, munkássága második szakaszában nyerte el végleges arculatát. Hegelianus felfogása most járta át egészen herderies alapvetését; a herderi felfogás népies-nemzeti magyar változata viszont sajátos jelleget kölcsönzött álláspontjának az európai Hegel-követők sorában."[105]

Péter Dávidházi

ÉPISTÉMOLOGIE ET CRITIQUE LITTÉRAIRE DANS LE SYSTÈME À PENSER DE JÁNOS ERDÉLYI

Les trois chapitres de l'étude visent à confronter les présuppositions épistémologiques du philosophe hongrois le plus considérable du XIXe siècle avec ses normes de critique littéraire, pour jeter de la lumière sur les corrélations intérieures de son oeuvre multilatérale. La première partie examine ses principes d'esthétique, en faisant voir l'arsenal de normes utilisé dans la critique littéraire, que ce

[101] *A legújabb magyar líra* (1859), in EJVM, 489–490.

[102] Ez a koncepciója HARASZTHY Gyula *Erdélyi János irodalomszemlélete* című tanulmányának. Bp. 1940.

[103] Erdélyi János levele Toldy Ferenchez, Sárospatak, 1853. dec. 20. In *Erdélyi János levelezése* I–II. Bp. 1960 és 1962. Sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Ilona. II. 102.

[104] KECSKÉS Pál, *A bölcselet története főbb vonásaiban,* Bp. 1943. (Második, átdolgozott kiadás.) 651.

[105] NÉMETH G. Béla, *A magyar kritika története a pozitivizmus korában,* ItK 1971. 152.

critique a mobilisé, entre 1849 et 1867, contre la poésie enlisée dans les détails de paysage (appelée par lui "kelmeiség") et avec lequel il essayait de diminuer le rôle de l'élément populaire (considéré déjà exagéré à cette époque) dans l'ensemble de la culture nationale. Ensuite, la deuxième partie, la plus volumineuse de l'étude, essaie de reconstruire les présuppositions épistémologiques de ses ouvrages philosophiques, en élucidant, à l'aide des analyses de texte philologiques, le rapport de ce domaine de la pensée, tantôt non découvert, tantôt mal compris, avec Hegel et le positivisme. – Enfin, dans le chapitre final, l'étude présente les parallélismes des normes critiques et de leurs présuppositions épistémologiques, et explique la signification des parallélismes. Contrairement à la conception de l'étude représentative des années 1950 qui n'a pas trouvé de valeur dans l'activité d'après 1849 d'Erdélyi, de plus, elle a stigmatisé comme "réactionnaire" sa philosophie à cette époque, cette analyse interdisciplinaire la considère comme un produit considérable de la critique littéraire s'appuyant sur des bases philosophiques.